



KONTAKTET E PARA TË ISLAMIT ME POPUJT BALLKANIKË NË PERIUdhËN PARAOSMANE

Nexhat Ibrahim

HJRJE

Kultura dhe qytetërimi islam është ballafaquar dhe ka absorbuar kultura dhe qytetërimi nga më të ndryshmet në pikëpamje nacionale, fetare, gjuhësore, në hapësirat prej Atlantikut në Perëndim deri në Indokinën e largët dhe prej Afrikës Qendrore deri në Verilindje në Buharë e Uzbekistan si dhe në juglindje të Evropës në Ballkan, që nga koha e vjetër, e mesme dhe pjesërisht e re, dhe ka prezentuar pikëpamje krejtësisht të reja, veçanërisht në sferën e fesë apo ka riprodhuar në cilësi të re të mirat materiale dhe shpirtërore të popujve dhe qytetërimi me të cilët ka rënë në kontakt.¹

Mjaft vështirë është të përcaktohet kontributi dhe merita e popujve muslimanë në formimin, sajimin dhe zhvillimin e kësaj kulture e qytetërimi në botë dhe ndër ne, por, pa dyshim, arabëve, si nismëtarë të bartjes së Shpalljes / Fjalës së Zotit, u takon vendi në pedestalin më të lartë. Kontribut të jashtëzakonshëm në këtë pikëpamje kanë dhënë edhe persianët, pastaj berberët, mogulët, osmanlinjtë e shumë popuj të tjerë.

Për nënqiellin tonë ballkanas, rëndësi të veçantë kanë osmanlinjtë, që njëherësh paraqesin nyjen e fundit në zinxhirin e traditave islame deri te popujt tanë, muslimanët e Ballkanit. Megjithatë, është gabim shkencor që kultura dhe qytetërimi islam në Ballkan të cilësohen si “turke” dhe t’u përshkruhen turqve. Sepse, tërë ky zhvillim dhe kjo ngritje kulturore dhe materiale u arrit me anë të Islamit si fe, program e sistem jete, bashkë me popujt tjerë ballkanas, veçanërisht me shqiptarët dhe boshnjakët.

Nga ana tjetër, nuk duhet harruar se ndërmjet popujve tanë ballkanikë dhe popujve muslimanë në botë, kanë ekzistuar kontakte e lidhje të drejtpërdrejta dhe intensive në fushën e tregtisë, detarisë, diplomacisë, shkencës, lëvizjeve ushtarake, migrimi individual, grupore e masive të ndërsjella e të ngjashme me këto.

Megjithatë, lidhjet e popujve të Ballkanit me osmanlinjtë kanë qenë kohësisht më të gjata dhe më intensive sesa me të gjithë popujt tjerë islamë, dhe atë nga gjysma e dytë e shekullit XIV deri në Luftërat ballkanike më 1912.² Në një formë krejtësisht të re këto lidhje ekzistojnë edhe sot e kësaj dite.

Përkundër të dhënës se lidhjet e popujve ballkanikë (veçanërisht ato iliro-shqiptare) me arabët rrënjët i kanë qysh para erës së re,³ dhe përkundër rëndësisë që ka bota arabe për fenomenin shqiptar e boshnjak, e të tjerë, kjo fushë e gjerë dhe e pasur mbeti pothuajse e paprekur deri sot, si në aspektin institucional ashtu edhe në atë individual.⁴

Problemi është i natyrës komplekse sociologjike, etnokulturore, politike e religjioze-ideologjike si dhe kërkon qasje interdisiplinare, duke u liruar nga paragjykimet dhe pasaktësitë e ndryshme, të cilat gjatë kohës u rritën në “të vërteta shkencore-historike” dhe u bënë pjesë e historiografive dhe publicistikës nacionale duke u liruar nga tendencat e historiografisë qytetare dhe qëndrimit dogmatik ndaj tërë asaj që ishte e proviniencës islame.⁵

Së këndejmi, studimi dhe hulumtimi i kësaj problematike kërkon ndriçim të gjithanshëm historik, filozofik dhe sociologjik të raporteve religjioze, politike, ekonomike, kulturore, arsimore e tregtare të periudhës feudale paraislame në Ballkan, posaçërisht ndër iliro-shqiptarët.

Ky problem duhet vështruar edhe nga këndi i mungesës së theksueshme të burimeve parësore historike orientale (arabisht, turqisht, persisht) dhe të tjera, që ende nuk janë në dispozicion të hulumtuesve dhe studiuesve shkencorë.⁶

Të paktë janë ata studiues që kësaj periudhe i janë qasur me seriozitet. Ndër boshnjakët kemi disa emra meritorë si M. Hanxhiq, M. Haxhijahiq etj., ndër serbët R. Bozhoviq. Ndër shqiptarët nuk kemi emër që ka kontribuar në ndriçimin e periudhës paraosmane (kurse aty-këtu mund të gjejmë ndonjë informatë në shkrimet e M. Tërnavës, S. Rizajt, M. Mufakut. H. Kaleshit, E. Çabejt etj.

Duke u nisur nga niveli dhe gjendja ekzistuese shkencore, në vazhdim do të përpiqemi që në këtë "skicë-studim" të japim shenjë dhe të ofrojmë disa gjurmë, dëshmi e fakte kulturologjike-historike-shkencore nga trojet ballkanike, sidomos nga ato iliro-shqiptare, e aty-këtu edhe më gjerë, tashmë të zbuluara, por duke i vënë në kontekst të ri, duke shfrytëzuar metodën historike, krahasuese dhe të interpretimit. Me fjalë të tjera, rezultatet e deritashme, të vjela gjatë disa viteve nëpër shkrime të ndryshme, i kemi shtruar nga një kënd maksimalisht konstruktiv e objektiv. Nuk pretendojmë se janë vjelë të gjitha faktet relevante e irelevante, së këndejmë kjo mbetet punë e hapur. Ky studim është zgjerim dhe mbarështrim i ri i punimit tonë të botuar para një dekade në "Takvim". Arsyet objektive e subjektive nuk na mundësuan që në këtë kohë të hulumtonim edhe ca burime e literaturë tjetër me rëndësi, kurse disa të tjera, tashmë të grumbulluara gjatë viteve 1987-1992, më janë konfiskuar nga policia serbe me rastin e arrestimit më 1992 dhe nuk më janë kthyer. Materiali për versionin e zgjeruar e të plotësuar është grumbulluar gjatë vuajtjes së dënimit në burgun e Istogut, maj 1994 - mars 1996. Me plot bindje pres që ky studim të jetë pikënisje për studime më të thella e më të gjera, në mënyrë që prania e Islamit dhe muslimanëve në trojet tona, jo më pak se trembëdhjetë shekuj, të kuptohet drejt e pa paragjykime.

Shënime:

- ¹ Shih: Muhamed Had`ijahiç, *Neki pojavni oblici islamske civilizacije u nas* (më tej: M. Had`ijahiç, *Neki pojavni oblici*), "Argumenti" - časopis za drustvenu teoriju i praksu, nr. 2/1982, Rijekë, fq. 212.
- ² *Ibid.*, fq. 212. Krh.: Shukri Rrahimi, *Vilajeti i Kosovës më 1878-1912*, Prishtinë, 1969, fq. 111-190; Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar*, II, botimi III, Prishtinë, 1979, fq. 277-357; Shukri Rrahimi, *Gjurmime historike të Rilindjes kombëtare*, Prishtinë, 1986, fq. 396.
- ³ Muhamed Mufaku, *Shqiptarët në botën arabe (shekulli XVIII - fillimi i shekullit XX)*, Prishtinë 1990, fq. 2.
- ⁴ Shih: Hasan Kaleshi, *Kontributi i shqiptarëve në dituritë islame*, botimi II, Rijad, 1992/1412, fq. 12-13 e tutje. Botimi i parë në Prizren.
- ⁵ Shih: Muhamet Pirraku, *Shkaqet e kalimit në Islam të shqiptarëve*, "Përparimi" - revistë shkencore, nr. 2/1991, Prishtinë, fq. 185-186.
- ⁶ Mehmed Hand`iç, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i poreklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevë, 1940, fq. 3.

I. RRETHANAT SHOQËRORE-HISTORIKE NË TROJET ILIRO-SHQIPTARE E MË GJERË

Periudha e problematizuar shtrihet prej fillimit të kristianizimit të popujve në viset ballkanike deri në depërtimin e osmanlinjve në Ballkan, në fund të shekullit XIV. Arsyeja për një shtrirje të këtillë kohore mbështetet në faktin që është me rëndësi të madhe për ndodhitë që do të pasojnë pas shekullit XIV-XV e më vonë, kurse ai është fenomeni i përhapjes së shpejtë të Islamit në trevat tona iliro-shqiptare e më gjerë. Prandaj, paraqitja e drejtë e raporteve shoqërore-historike, sociale e religjioze të popullatës vendase, ilirëve, e më vonë sllavëve e të tjerëve, do të ndihmojë në të kuptuarit e fenomenit të përhapjes së shpejtë të Islamit në Ballkan dhe përgjithësisht në botë.

Ilirët, që në kohën e depërtimeve dhe vendosjes në Ballkan të romakëve, shtriheshin në Shqipërinë e sotme, në Kosovë, Serbinë Jugore, në krahinat perëndimore të Maqedonisë së sotme,¹ ishin politeistë. Mirëpo, politeizmi filloi t'ia lëshojë vendin Kristianizmit, që me Ediktin e Milanos në vitin 313 u bë fe institucionale, shtetërore, sepse presionet ishin të llojllojshme e të rënda.²

Romakët në Iliri depërtuan kryesisht nga Selaniku nga ana e Jugut, nga Bregdeti Adriatik, nga Perëndimi dhe nga Akvileja nga Veriperëndimi.³ Në këtë kohë, në trojet ilire filluan të themelohen bashkësitë e para kristiane.⁴

Lëvizjet e mëdha të popujve në shekullin IV deri në shekullin VI (vizigotët, ostrogotët, gepidët, laugobardët, hunët e të tjerë) në vitin 476 e shkatërruan Perandorinë perëndimore dhe krijuan disa shtete kalimtare.

Fundi i shekullit V dhe fillimi i shekullit VI ishin karakteristikë për sulmet e fiseve turaniko-bullgare dhe atyre sllave, të cilat duke vërejtur se Perandoria Bizantine ishte dobësuar, filluan ta atakojnë dhe ta plaçkisin.⁵

Shpërnguljet, përkatësisht dyndjet e sllavëve të Jugut në aleancë me avarët, që zgjasin që nga fundi i shekullit VI deri në fillim të shekullit VII, rezultuan me vendosjen e tyre të përhershme prej Danubit deri në Detin Egje, ndërsa gjatë dyndjeve të tyre në Ballkan, ata atakuan dhe plaçkitën pa u penguar.⁶

Sipas të dhënave që jep E. Petroviq, popullsia që gjetën sllavët në trevën lindore të Serbisë së sotme, nuk ishte ende e romanizuar, dhe si provë për këtë jep emrat e vendeve.⁷

Kjo periudhë kohore karakterizohet me institucionalizimin e besimit kristian dhe lidhjen e tyre të ngushtë me klasën sunduese, që rezultoi me dominimin e tyre në të gjitha sferat e jetës. Kushtet e rënda sociale-ekonomike, ato fisnore, patën si rrjedhim protestat e vazhdueshme dhe gjithnjë më të mëdha.

Gjatë kësaj kohe në Iliri, sikur edhe në vendet tjera, nga pakënaqësia me gjendjen shpirtërore dhe materiale të tyre, filluan të përhapen doktrina pikëpamjesh të ndryshme, që ishin në kundërshti me doktrinën religjioze të kishës zyrtare.⁸ Vërejmë sektet: bogumile, novacione, manihene, mesaliniane, kutugjere, bullgare, babune, torbaçe,⁹ por

më të njohur janë sekti arianizmi dhe akacianizmi, që nga kisha zyrtare u ndoqën me ashpërsi.¹⁰

Edhe periudha e mëvonshme karakterizohet me trazira, konflikte e mospajtime të të gjitha llojeve. Shekulli IX shënon përtëritjen e interesit bizantin për Ballkanin. Rreth vitit 850 pjesa më e madhe e Shqipërisë së sotme u inkorporua në provincën bizantine, Thema e Durrësit, ku përfshihej Epiri i Ri, pjesë të Prevalisit, ndërsa Epiri i Vjetër u përfshi në Themën fqinje të Nikopolisit. Mirëpo, ky kontroll bizantin ende lëkundej nga migrimet serbe.¹¹

S. Hill pohon se bullgarët depërtuan gati deri në Durrës në fund të shekullit IX, kurse Sh. Demiraj sundimin e bullgarëve në trevat shqiptare e vë gjatë viteve 815-1018.¹² Kulmin bullgarët e arritën gjatë perandorit të tyre Simeonit (893-927), kur edhe Kosova ishte pjesë e tyre.¹³ Si pasojë e kësaj, Shqipëria në fillim të shekullit XI ishte skenë e ekspeditave ushtarake bizantine, kur perandori Vasili II bullgarovrasësi rivendoste kontrollin bizantin në Shqipëri me fitoren në vitin 1018 në betejën e Beligradit (Palcheropolisit-Beratit).¹⁴ Shekulli XI ishte përplot me kryengritje: ato të vitit 1040, 1043, 1070, 1078, 1080 etj.¹⁵

Në vitin 1054 Kosova u nda në dy pjesë, përkatësisht në dy sfera interesi: në sferën e Lindjes me rrafshnaltën e Kosovës si ortodoksë dhe në sferën e Perëndimit me rrafshin e Dukagjinit si katolikë,¹⁶ si pasojë e skizmave ndërkristiane.

Një gjendje të tillë kaotike e hasim deri më 1347, kur Stefan Dushani e pushtoi Shqipërinë dhe përzuri latinët dhe bizantinët.¹⁷ Kosova që më herët pat rënë nën sundimin serb. Të gjithë shkencëtarët shqiptarë pohojnë se serbët u vendosën në Kosovë nga shekulli XII deri XIV. Më herët nuk hasim as popullsinë e tyre, as Kristianizmin e tyre, as shenja të sundimit të tyre. Në fund të shekullit XI tokat shqiptare i pushtojnë serbët duke e sulmuar Zveçanin e fortifikuar, Lipjanin e më vonë edhe Gjakovën, Pejën, Drenicën, Llapin etj.¹⁸

Ndërrimi i pushtuesve, mospajtimet ideologjike ndërmjet të krishterëve dhe të tjerëve, pastaj konfliktet dhe përçarjet ndërkristiane në katolikë, ortodoksë e të tjerë, bënin përshtypje për një gjendje të rëndë politike, fetare, ekonomike, e kështu me radhë.¹⁹

Me invadimin e sllavëve nga Veriu drejt viseve jugore, gjendja e iliro-shqiptarëve u vështirësua edhe më shumë. Për t'iu shmangur zhdukjes, apo konflikteve të vazhdueshme, një pjesë e iliro-shqiptarëve u tërhoqën drejt Jugut, kurse ata që mbetën u bënë ballë presioneve e torturave sllave. E tillë ishte jeta edhe në vazhdim, me ndryshime të vogla gjatë sundimit të Stefan Nemanjës, Millutinit, Stefan Deçanit²⁰ etj.

Pas vdekjes së car Dushanit, feudalët serbë u ndanë në disa principata, e këtë gjendje e shfrytëzuan edhe feudalët shqiptarë dhe themeluan tri principata (Thema): atë të Durrësit, të Artës dhe atë të Shkodrës, që shtrihej prej Dubrovnikut deri në Durrës e Prizren.²¹

Në anën tjetër, kundër institucionalizimit të Kristianizmit në mesjetë, në shekullin X ndër më të revoltuarit ishte sekti bogumil, që, sipas disa të dhënave, në Siujdhesën Ballkanike, në Traki e në Ballkanin Lindor u paraqit në shekullin X.²² Këta janë zhvilluar nën ndikimin e sektit paulician e mesalian, e po ashtu edhe nën ndikimin e Hebraizmit dhe Islamit.²³ Doktrina e tyre religjioze shquhej me elemente të theksuara të mësimin maniheist.²⁴ Për shkak se janë ndjekur rreptësisht nga sundimtarët serbë (shek. XII-XIV), prej shekullit XIII bogumilët nga Rumelia tërhiqen drejt Perëndimit në

Bosnjë,²⁵ ku i hasim me rastin e ardhjes së osmanlinjve. Ata janë ndjekur si heretikë, kurse mësimi i tyre si herezi, si nga katolikët ashtu edhe nga ortodoksët.²⁶

Shënime:

- ¹ Bahri Beci, *Marrëdhëniet e hershme shqiptare-sllave në dritën e të dhënave të dialektologjisë sonë historike*, në: "Shqiptarët e Maqedonisë", Përmbledhje punimesh nga Simpoziumi i vitit 1992, Shkup, 1994, fq. 48; Pan K. Christon, Dardania, "Bujku" - e përditshme, e dt. 01/04. 1995, Prishtinë, fq. 7. Shih Aleksandër Stipçeviq, *Ilirët: historia, jeta, kultura - simbolet e kultit*, bot. II, Prishtinë, 1990, fq. 500. Ndryshe nga disa autorë, A. Stipçeviq, kufijtë e Ilirisë i shtrinë më gjerë dhe nga Perëndimi mbyllen nga Deti Adriatik dhe ai Jon, në Veri nga Alpet lindore dhe Drava, në Lindje Danubi - Morava - Vardari, ndërsa në Jug, Epiri dhe vise të tjera helene (shih fq. 35).
- ² Shih gjerësisht: Pan K. Christon, *op. cit.*, fq. 7.
- ³ Josip Turčinoviç, *Katolička crkva u ju`noslovenskim zemljama*, 1973, fq. 6.
Sipas M. Sufflayt, Kristianizmi hyri në Shqipëri prej Italisë, kryesisht nëpër dy porta, Durrësi e Salona e Dalmacisë. Shih: Eqrem Çabej, *Nga Historia e gjuhës shqipe*, në: *Studime gjuhësore*, III, Prishtinë, 1976, fq. 52; E. Çabej, *Studime gjuhësore*, V, Prishtinë, 1975, fq. 320.
- ⁴ Shih: Ali Hadri, *Historia e popullit shqiptar për shkollat e mesme*, botim i tretë i plotësuar, Prishtinë, 1973, fq. 35. Shih po ashtu: J. Turčinoviç, *op. cit.* fq. 6.
- ⁵ Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar*, I, botimi III, Prishtinë, 1979, fq. 131-133; Krh.: J. Turčinoviç, *op. cit.* fq. 6.
- ⁶ Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar*, I. *op. cit.*, fq. 133; krh.: J. Turčinoviç, *op. cit.*, fq. 6.
E. Çabej paraqitjen e sllavëve në Ballkan, veçanërisht në trojet iliro-shqiptare, e vë prej shekullit V, përkatësisht prej vitit 493, në kohën e perandorit bizantin Anastasit I. Shih: E. Çabej, *op. cit.*, III, fq. 59.
- ⁷ E. Petroviç, *Istoria popuruli romin oglindit in Toponimie*, Bucurest, 1964, fq. 10-11, cituar sipas: Bahri Beci, *op. cit.*, fq. 48.
Faktorët, pastaj rugët dhe mënyrat e romanizimit të trojeve iliro-shqiptare e më gjerë, janë disa, si: Via Egnatia, qendrat ushtarake, veteranët, kolonistët, nëpërmjet kishës romake etj. Shih: Eqrem Çabej, *op. cit.*, III, fq. 51.
- ⁸ Për gjendjen shoqërore, politike, ekonomike, fetare te shqiptarët para osmanlinjve shih: Muhamet Pirraku, *Shkaqet e kalimit në Islam të shqiptarëve*, "Përparimi" - revistë shkencore, nr. 2/1991, Prishtinë, fq. 186 e tutje.
- ⁹ *Ibid.*, fq. 192.
- ¹⁰ Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar*, I, *op. cit.*, fq. 130.
- ¹¹ Stephan Hill, *Aspekte të Shqipërisë mesjetare para pushtimit turk*, "Bujku" - e përditshme e dt. 19.05. 1995, fq. 13.
- ¹² Shih: Shaban Demiraj, *Gjuhësi ballkanike*, Shkup, 1994, fq. 194.
- ¹³ Gjerësisht: Muhamet Tërnavë, *Popullsia e Kosovës gjatë shekujve XIV-XVI*, Prishtinë, 1995, fq. 20; Krh.: S. Hill, *op. cit.*, fq. 13; E. Çabej, *op. cit.*, III, fq. 60.
- ¹⁴ S. Hill, *op. cit.*, fq. 13.
- ¹⁵ *Ibid.*, fq. 13.
- ¹⁶ Mark Krasniqi, *Toleranca fetare, tipar i karakterit dhe traditës së shqiptarit*, "Bujku" revial - e përditshme e dt. 16.07.1994, fq. 2.
- ¹⁷ S. Hill, *op. cit.*, fq. 13.
- ¹⁸ Shih: Muhamet Tërnavë, *op. cit.*, fq. 20-22; Mark Krasniqi, *op. cit.*, fq. II; Gasper Gjini, *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoleća*, Zagreb, 1986, fq. 70; Rexhep Doçi, *Iliro-shqiptarët dhe serbët në Kosovë* (sipas onomastikës), Prishtinë, 1994, fq. 262; M. Pirraku, *Shkaqet e kalimit në Islam*, *op. cit.*, fq. 193; E. Çabej, *op. cit.*, III, fq. 60.

- ¹⁹ Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar*, I, *op. cit.*, fq. 174-175.
- ²⁰ M. Tërnavë, *op. cit.*, fq. 272-273; këta sundimtarë ndonëse u bënë privilegje raguzianëve për tregti në territorin ku sundojnë (S. Nemanja më 1186, Millutini më 1282, S. Deçani më 1326), gjendja për shqiptarët nuk kishte ndryshuar për të mirë. Shih: *Ibid.*, fq. 272-277.
- ²¹ Shih: A. Hadri. *op. cit.*, fq. 50-51; Krh. Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar*, I, *op. cit.*, fq. 193-213.
- ²² M. Pirraku, *Shkaqet e kalimit në Islam*, *op. cit.*, fq. 192.
- ²³ Mehmed Hand`iç, *op. cit.*, fq. 12.
- ²⁴ Andrija Gams, *Biblija i drustvo*, Novi Sad, 1979, fq. 289.
- ²⁵ *Ibid.*, fq. 290.
- ²⁶ H. Seton-Watson, *Nacije i dr`ave*, Zagreb, 1980, fq. 150, cituar sipas: Zarko Benkoviç, *Bogumilstvo i islamizacija*, "Argumenti" - çasopis za teoriju i praksu nr. 2/1982, Rijekë, fq. 234.
- Kundërtitë kryesore ndërmjet heretikëve dhe sunduesve mund të përmbliken në:
- demaskimin e të pasurve,
 - urrejtjen e mbretit,
 - përqeshjen e priftërinjve,
 - robërit mos t'u shërbejnë zotërinjve,
 - mos të nderohet kryqi dhe ai të konsiderohet armë e satanës,
 - të kundërshtohen ikonat etj. (Shih: M. Pirraku, *Shkaqet e kalimit në Islam...*, *op. cit.*, fq. 192).

II. FAKTORËT QË NDIKUAN NË DEPËRTIMIN E KULTURËS DHE QYTETËRIMIT ISLAM

Gjurmët e para të kulturës e qytetërimit islam në Ballkan, sidomos në trojet iliro-shqiptare, i hasim që në periudhën e kohës së vjetër në përmasa të vogla, në mesjetë me intensitet diç më të fuqishëm dhe në pjesën e parë të kohës së re me intensitet maksimal.¹ Përkatësisht, shenjat dhe gjurmët e muslimanëve të parë në Ballkan shpjen në periudhën kur popujt e sllavëve të jugut ende i përkitnin religjionit të tyre sllav, apo në kohën kur filluan të kryqëzohen. Shkencëtari boshnjak M. Haxhijahiq pohon se “nëse kjo është e saktë, e mendojmë se për këtë ekzistojnë dëshmi, atëherë shfaqja e Kristianizmit të sllavët e jugut, ose të pjesa më e madhe e tyre, nuk është më e vjetër nga shfaqja e Islamit. Për më tepër, disa grupe të sllavëve të jugut, që me ardhjen në Ballkan ende nuk kanë qenë të kryqëzuar - nuk kanë qenë larg nga ajo që eventualisht ta pranojnë edhe Islamin.”²

Këtyre kontakteve u kanë paraprirë ato të mëhershmet. Në mbështetje të shumë fakteve historike, gjuhësore e arkeologjike, shkencëtarët kanë përfunduar se kanë ekzistuar këmbime intensive të vlerave kulturore ndërmjet viseve jugore ilire dhe pellgut të Egjeut e Lindjes së Afërme.³

Në kontaktet e hershme të popujve tanë në Ballkan me popujt muslimanë kanë determinuar kushtet natyrore - gjeografike që i posedonin viset iliro-shqiptare dhe viset tjera ballkanike, që me mijëvjeçare kanë pasur lidhje me vendet mesdhetare, posaçërisht me Lindjen e Afërme. Rrugët tokësore të ashtuquajtura transballkanike çonin drejt Lindjes. Rruga e njohur e mëndafshit, që lidhte Evropën - Ballkanin - dhe Persinë e Kinën, por edhe rrugët detare, kanë mundësuar që ushtarakisht, politikisht, ekonomikisht, si edhe në lëmin e kulturës të kenë kontakte reciproke me Lindjen e Afërme e të Mesme.⁴ Këto lidhje bëheshin përmes Detit Mesdhe, atij Adriatik dhe Detit Egje me luginën e Vardarit.⁵

Para se të hyjmë në konkretizimin e mënyrave dhe rrugëve të depërtimit dhe kontakteve të kulturës e qytetërimit islam me kulturën e qytetërimit ballkanas, shkurtimisht do të ndalemi në disa nga faktorët kryesorë që ndikuan që kultura e qytetërimit islam të depërtojnë, të mishërohen dhe të krijojnë traditë shumëshekullore në këto vise. Këta faktorë janë të llojllojshëm dhe çdonjëri, pak a shumë, ka luajtur rol të caktuar në suksesin e depërtimit të Islamit në këto troje.

1. Faktori fetar

Në historiografinë shqiptare, por edhe përgjithësisht në atë ballkanike, ky faktor rregullisht është shpërfillur në shqyrtimin dhe analizat rreth përhapjes së fesë islame të ne dhe në botë. Si rezultat të kësaj gjendjeje, kemi injorimin e këtij faktori, ndonëse ky, tërthorazi, mund të vërehet në raportet e relatorëve kristianë, kronistëve apo udhëpërshkruesve të ndryshëm. Por, ne, përkundër vështirësive, do të përpiqemi, që të shtrojmë se ç’ofroi Islami kundrejt Kristianizmit, Maniheizmit apo paganizmit, në

vaçanti kundrejt Kristianizmit, që viset iliro-shqiptare dhe ato përreth ta përqafojnë Islamin shumë herët.

Para së gjithash ky faktor konsiston në atë se Islami për herë të parë në histori i solli gjinisë njerëzore, koncept të plotë mbi Krijuesin dhe mbi krijesën. Ai nuk e ndan jetën, por e kupton si të vlefshme e të bashkuar, që rregullon jetën në tërësi (jo vetëm në pikëpamjen emocionale, manifestuese dhe në çështjet personale private); Islami nuk jep udhëzime vetëm për botën e amshuar, por është rrugë e punës dhe e aksionit, program i jetës në harmoni me ligjësitë e Zotit të madhëruar.⁶

Islami, nëpërmjet Kur'anit dhe Sunnetit, ofron shtegdalje cilësore si për nevojat shpirtërore ashtu edhe për ato materiale, sidomos në pikëpamjen gjithëpërfshirëse mbi botën, duke ofruar monoteizmin e pastër, legjislacionin gjithëhapësinor dhe gjithëkohor (sheri'atin), synimin dhe qëllimin e dobishëm që njëson të gjitha dëshirat, ngritjen dhe avancimin e fjalës së Zotit, pasqyrën e qartë mbi njeriun dhe misionin e tij si mëkëmbës i Zotit në tokë, në qiej dhe midis tyre, në zanafillën dhe krijimin e qiejve, tokës, botës bimore, shtazore dhe vetë njeriut, lëvizjen e trupave qiellorë, dritën dhe terrin etj.⁷ Këtë po e ilustruam me fjalët e një udhëtari nga shkencëtarët anglezë:

“Islami, vërtet, është feja që pastron tokën prej idhujve. E ndalon flijimin e njeriut dhe ngrënien e mishit të tij. U garanton të drejta femrave, e kufizon poligaminë... i forcon lidhjet familjare. Robi dhe i robëruari bëhen një prej anëtarëve të familjes, u hapin atyre shumë rrugë e dyer për shpëtim dhe liri. Moralit e përgjithshëm e pastron me forcën e themeleve të tij, si namazi, zekati, nderimi i mysafirrit dhe siguria e udhëtarit... Parinë e mëson se kanë detyra sikurse populli... Këto janë një pjesë nga begatitë e shumta që gjithmonë e përcjellin Islamin me rastin e pushtimit të popujve të paqytetëruar.”⁸ Prandaj, me të drejtë pohon historiani tjetër evropian, Stavrijanosi, se “feja ka qenë faktor i rëndësishëm”⁹ në përhapjen e Islamit.

Përderisa Kristianizmi paraqet një përmbledhje dogmash dhe rritesh religjioze, nga ana tjetër, Islami është një fe e gjithanshme që përfshin çështjet praktike dhe intelektuale, si për individët ashtu edhe për shoqërinë.¹⁰

Çdo gjë dëfton se njeriu ka prirje kongenitale për besim të mirëfilltë monoteist. Këtë e kanë mbështetur të gjithë pejgamberët e mëparshëm të Zotit duke predikuar Islamin. Këtë Kur'ani e argumenton me shumë ajete sidomos sureja *el-Maidetu*, ajeti 48-50, sureja *esh-Shura*, ajeti 10-15, sureja *Hud*, ajeti 84-88 etj.¹¹

Mirëpo, gjatë historisë, e sidomos deri në kohën e Muhammedit a.s. koncepti i monoteizmit që degraduar thellë. Kjo gjendje mbretëronte edhe në trevat ballkanike, sidomos në ato iliro-shqiptare. Ky degradim konsiston në:

1. tendencat antropomorfiste
2. shoqërimin e Zotit me rival në hyjninë e Tij (Hinduizmi dhe Kristianizmi)
3. proklamimin e pejgamberëve për hyjni apo për inkarnime të Zotit (Jezusi në Kristianizëm, Buda në Mahajana Budizëm; Krishna e Rame në Hinduizëm).
4. adhurimin e engjëjve (deveja në Hinduizëm; Jazotesi në Zoroastrizëm dhe Shpirti i Shenjtë në Kristianizëm).
5. personifikimin e attributeve të Zotit në qenie të veçanta hyjnore (Ati, Biri, Shpirti i Shenjtë në Kristianizëm; trinia në Hinduizëm: Brahma, Vishna, Shiva dhe Amesha Spentasi në Zoroastrizëm).¹²

Doktrina e trinisë, do të thotë se ekzistojnë tri qenie të veçanta hyjnore në Zotin dhe qartë të veçuara: Zoti-Atë, Zoti-Bir dhe Zoti-Shpirti i Shenjtë. Mirëpo, kisha për shkak të ndërlikueshmërisë së këtij problemi, e pat shpallur për mister, të cilin duhet besuar verbërisht.¹³

Nga ana tjetër, Islami angazhohet për Njeshmërinë e Zotit, të liruar nga fantazitë antropologjike dhe mitologjike. Këtë qartë e dëshmon Kur'ani: *El-Ihlas*, 1-4; *El-Bekare*, 163-164; *El-Bekare*, 255 etj.¹⁴

Problem tjetër, që i ka irituar të krishterët ka qenë edhe dogma vijuese: Birëria hyjnore apo hyjnia e Jezusit.

Sipas burimeve historike hyjnia e Jezusit është produkt i mëvonshëm historik. Këtë e inkuadroi në radhën e dogmave në vitin 451 e.r. Koncili në Kalcedon, ku kumtoi se Krishtit duhet t'i njihet natyra hyjnore dhe njerëzore. Jakobitët, fj. vj. e refuzojnë natyrën e dyfishtë të Jezusit.¹⁵

Ndonëse arsyeja është e kufizuar, megjithatë është kompetente të gjykojë për gjërat e kësaj bote. Ajo refuzon ta pranojë hyjninë e Jezusit si Zot njeri, që është lindur prej nënës, që ka qëndruar kundrejt vuajtjeve njerëzore. Po ashtu, të vihet Zoti në kufizueshmërinë njerëzore dhe të besohet në inkarnimin e tij në trupin e njeriut, domethënë të mohohet përkryershmëria e Zotit.¹⁶

Vlejnë të cekën edhe disa kontraste, me të cilat është ballafaquar popullata në atë kohë, dhe të cilat, në këtë apo në atë mënyrë kanë ndikuar që të përcaktohen për Muhammedin a.s. e jo për Jezusin. Kështu jeta e Muhammedit a.s., që nga lindja deri në vdekje njihet në hollësi dhe të dhënat janë të ruajtura shumë mirë, ndërsa jeta dhe personaliteti i Jezusit është përplot paqartësi e mistere.¹⁷ Besimtarët e Jezusit nuk mund ta marrin shembull ideal Jezusin në martesë, sepse ai s'është martuar, s'ka qenë bashkëshort as baba dhe nuk dimë si do të sillej në ato pozita. S'ka marrë pjesë në luftë dhe s'është dëshmuar as për trimëri, as për zemërgjerësi e mëshirë. Edhe në këtë pikëpamje s'mund të merret si shembull ideal. Ai që dëshiron të ndërtojë jetë ideale si fëmijë, bashkëshort, baba, punëtor, qytetar, sundues etj., duhet të ndjekë shembullin e Muhammedit a.s.,¹⁸ siç e thotë këtë edhe Kur'ani: "*Vërtet, ju në Të Dërguarin e Allahut keni shembullin më të përkryer...*" (el-Ah'zab, 21), sepse, Kur'ani për Muhammedin a.s. thotë: "*Thuaj, unë jam njeri sikur ju...*" (Fussilet, 6).

Me rëndësi jo më të vogël janë edhe dogmat tjera kristiane si: mëkati i parë, drejtësia e Zotit, shfajësia me gjak, celibati, të cilat janë të rënda dhe kundër natyrës së vetë njeriut.

Duke iu përmbajtur këtyre dogmave ne nuk i shkaktojmë dëm Zotit, por vetes. Njolla e mëkateve në shpirtrat tanë do të hiqet jo me durimin e torturave dhe me vdekje të ndonjë personi tjetër, qoftë ai të pajtohet me këtë apo jo, por me pendimin tonë, me urdhërimin e së mirës dhe ndalimin me këmbëngulje të së keqes, mëkatit. Këto dogma, pa pretendime tendencioze, janë përdhosje e drejtësisë dhe mirësisë së Zotit.¹⁹

Kur'ani, ndryshe nga disa tekste biblike, Isain a.s. (Jezusin) e trajton në kontekstin pozitiv,²⁰ me dimensione njerëzore e si të dërguar të Zotit, e liron nga primesat mitologjike e misterioze dhe i jep vend të rëndësishëm. Theksohet në pesëmbëdhjetë sure dhe 93 ajete.²¹

Edhe një moment tjetër është me rëndësi, por i injoruar nga të krishterët. Ky është fakti se Inxhili (Ungjilli) e paralajmëron ardhjen e Muhammedit a.s., si të dërguar të fundit. Jezusi ka thënë: "Kam edhe shumë të tjera për t'ju thënë, por tani s'mund t'i

kuptoni. E kur të vijë ai - Shpirti i së Vërtetës - Ai do t'ju udhëzojë ta njihni tërë të Vërtetën.”²² Kurse në Ungjillin jokanonik, Ungjillin e Shën Barnabës, thuhet: “Pastaj tha prifti: Si do të quhet Ngushëllimtari dhe cilat janë shenjat të cilat do ta paralajmërojnë ardhjen e tij?” Jezusi u përgjigj: “Emri i Ngushëllimtarit është ai, i cili është i denjë për falënderim, Ahmed, të cilit Zoti ia dha emrin kur e pat krijuar shpirtin e tij dhe e pat vendosur në Shkëlqimin Qiellor”.²³

Duhet theksuar edhe disa dobësi subjektive në Kristianizëm, siç është numri i pamjaftueshëm i klerikëve në përpjesëtim me banorët, por edhe ngritja e tyre e dobët intelektuale. Po ashtu, edhe më tragjike ka qenë jeta e shfrenuar, karrieriste, komercializuese e klerikëve, gjë që me të madhe ka ndikuar në indiferencën e besimtarëve dhe kalimin në Islam.²⁴

Të gjitha këto kanë ndikuar pozitivisht te të krishterët që në kontakt me Islamin dhe muslimanët të jenë diç më të butë, më të afërt se zakonisht, që ka rezultuar me atë që një pjesë e tyre e kanë pranuar Islamin për besim të ardhmërisë, fuqi e pashtershme dhe cilësi që do t'i ngadhënjejë besimet e mëparshme.²⁵

Nuk do ta tepronim nëse e cekim edhe “njërin prej gabimeve më të mëdha që e ka bërë priftëria evropiane ndaj religjionit dhe që ka shërbyer në turpin e asaj priftërie; ishte futja e disa përvojave njerëzore dhe disa njohurive nga historia, gjeografia dhe shkencat natyrore të asaj kohe në Librat e Shenjtë.”²⁶

2. Faktori moralo-etik

Ideali i edukimit dhe mirësjelljes ka qenë dhe ka mbetur fort i shprehur në të perceptuarit islam të shoqërisë, që ka lënë gjurmë të thella edhe në kulturën e tij shpirtërore e materiale.

Morali i individit sendërtohet dhe dëshmohe në bashkësi, ku individit e pohon dhe manifeston lojalitetin e vet All-llahut dhe amanetin e pranuar (el-Ahzab, 72) ta zbatojë në vete, në familje, në rreth më të ngushtë (xhemat) dhe bashkësi më të gjerë, heterogjene sipas prejardhjes dhe bindjeve.²⁷

Motoja që për muslimanët paraqet simbol “Jepi përparësi vëllait tënd para vetvetes”,²⁸ hap një kapitull të ri në raportet njerëzore, që konsiston se muslimanët çdo gjë e mbështesin në dashuri, harmoni, drejtësi, barabarësi dhe solidarizim reciprok. Kur’ani refuzon kriteret tjera jostabile dhe paganiste si racën, ngjyrën ose gjuhën dhe vendos një kriter jashtë barrierave hapësinore e kohore - kriterin e *takvallëkut* (devotshmërisë), (el-Huxhurat, 13).

Islami vë në veprim një postulat shumë me rëndësi, “Urdhëresa për të mirë dhe ndalesa e së keqes”. Nuk mjafton më vetëm të bësh mirë, por duhet edhe ta pengosh të keqen. All-llahu thotë: “*Dhe le të ketë nga ju të atillë që thërrasin në të mira e që kërkojnë të bëhen punë të mira dhe të pengojnë nga veprat e këqija. Ata do të jenë të shpëtuar.*” (Ali Imran, 104). Kurse Muhammedi a.s. thotë: “Kush nga ju sheh një të keqe, le ta ndryshojë me dorën e tij, e nëse nuk mund ta bëjë, atëherë me gjuhën e tij, e nëse nuk mund ta bëjë këtë - atëherë me zemrën e tij, porse ky është imani më i dobët.” (Muslimi)²⁹.

Ky element i ri muslimanin e ka bërë fuqi kreative, që nuk është ndalë vetëm në pyetjet e besimit, moralit ritual dhe personal, sepse aksioni është pjesë e fesë, dhe se Zotit nuk i intereson vetëm në çka beson dikush, por edhe çka vepron.³⁰

Këtë e ka vërejtur edhe udhëpërshkruesi i njohur musliman Ibn Batuta, me rastin e vizitës së Azisë së Vogël në vitin 1333, i cili “e ka lavduar bujarinë dhe moralin e tyre të lartë”,³¹ dmth. të muslimanëve të atyre trojeve.

Në anën tjetër, për shkak të refuzimit të Jezusit nga hebrenjtë, Kristianizmi ka humbur legjislacionin hyjnor, që do të administronte me çështjet jetësore të botës. Ungjilli u nda nga Tora,³² dhe kështu Kristianizmi mbeti vetëm pikëpamje shpirtërore, emocionale. Ndeshja e këtyre dy mësimëve, normalisht që ndikoi, aq sa gjendja të zbutet në favor të Islamit.³³

3. Faktori kulturor-shkencor

Islami është fe që nuk e njeh mitologjinë dhe besëtytnitë. Mësimet e tij janë të rëndomta dhe racionale. Islami i drejtohet arsyes dhe vetëdijes njerëzore. All-llahu xh.sh. thotë: “...*Thuaj: ‘A janë njëlloj ata që dinë dhe ata që nuk dinë?’ Mësim marrin vetëm të mençurit*”. (Zumer, 9). Gjithashtu: “...*All-llahu, ata nga mesi juaj, që besojnë dhe ata të cilëve u është dhënë dijenia, do t’i ngrëjë në shkallë të lartë...*” (El-Muxhadele, 11); “*Lexo në emër të Zotit tënd që krijoi...*” (El-Alek, 1) etj. All-llahu ia bëri njeriut obligim të parë mësimin dhe përdorimin e lapsit, kurse për kriter vendosi devotshmërinë. Dijetarët lartësohen në nivele të larta. Në themel të këtyre parimeve, kultura dhe qytetërimi islam me sukses vepronë plot 14 shekuj. Ata nuk kanë rrënuar, siç vepruan mongolët në Bagdad dhe të krishterët në Spanjë, kryqtarët në Lindjen e Afërt, romakët në trojet e Mbretërisë ilire e në Greqinë antike, por kanë absorbuar shumë të arritura pozitive të kulturave e qytetërimeve më të hershme, i kanë mbrojtur nga harresa e zhdukja ato si filozofinë greke.³⁴ Apo, siç e thotë këtë M. Asadi:

“Para syve të verbuar të dijetarëve dhe mendimtarëve evropianë u paraqit një qytetërim tjetër i rafinuar, progresiv, plot jetë, pasionues dhe në posedim të thesarëve kulturorë që Evropa kaheerë i pat harruar”.³⁵

Për shkak të diturisë, në historinë islame nuk pësoi asnjë Xh. Bruno, G. Galile, N. Kopernik. Astronomia, mjekësia, kimia, fizika, gjuhët e të ngjashme, nuk quhen dituri djalli por begati njerëzore, të cilat duhet zhvilluar çdo ditë e më tepër, duke i këmbyer me popujt tjerë. Ndarjen në dituri fetare dhe jofetare Islami nuk e njeh. Muhammedi a.s. thotë: “Kush del nga shtëpia për shkak të kërkimit të diturisë, konsiderohet se është në rrugën e All-llahut, derisa nuk kthehet nga rruga.” (Tirmidhiu).³⁶

Këto dhe segmente tjera të diturisë dhe të kulturës e qytetërimit në Islam bënë që jazi ndërmjet Islamit dhe Kristianizmit si dhe botëkuptimeve tjera të zvogëlohet, madje edhe të pranohen mësimet e tij. Larg do të na shpiente numërimi i kontributeve të muslimanëve në shkencat e ndryshme.³⁷

4. Faktori politiko-ekonomik

Qarqe të ndryshme (profane e sakrale) janë përpjekur që Islamin ta reduktojnë në fe emocionale e çështjesh private, duke e zhveshur nga çdo element politiko-ekonomik. Prezentimi i këtyre elementeve dhe implikimi i tyre në përditshmëri, është etiketuar me shprehje nga më ekstremet. Është dëshiruar të arrihet njëfarë baraspeshe ndërmjet Kristianizmit dhe shumë religjioneve të tjera që në doktrinën e vet nuk e posedojnë këtë segment si në Islam.

Mirëpo, mesazhi i Islamit e ka konceptuar dhe sendërtuar në praktikë qytetërimin në të cilin nuk ka pasur kurrfarë vendi për nacionalizmin..., kurrfarë ndarjesh klasore, kurrfarë kishe, kurrfarë priftërie, kurrfarë aristokracie trashëguese... Qëllimi i Islamit ka qenë konstituimi i teokracisë në raport me Zotin dhe demokracisë ndërmjet njeriut dhe njeriut.³⁸

Këtë do ta zbërthenim në katër pika kryesore:

- **Parimi i parë** i sistemit politik islam është që pushteti suprem i shtetit i përket Zotit, kështu që Islami e siguron drejtësinë unike dhe është kundër marrjes së vendimeve tendencioze arbitrare e të ngjashme. All-llahu xh.sh. në Kur'an thotë: *"Thuaj: 'O All-llahu, Sundues i çdo sendi, Ti ia jep pushtetin atij që do, Ti ia heq prej dore pushtetin atij që do, e lartëson atë që do dhe e përul atë që do. Çdo e mirë është vetëm në dorën Tënde, vërtet, Ti ke mundësi për çdo gjë'."* (Ali Imran, 26).

- **Parimi i dytë** i sistemit politik islam është që të gjithë njerëzit janë të barabartë para ligjit, sikur edhe para Zotit. Kësaj i nënshtrohet edhe personaliteti më i lartë në shtetin islam - halifi. Rasti i Aliut r.a. është tipik, pastaj i emirit Amr ibn Asit me hebreun para Umerit r.a. etj., etj.

- **Parimi i tretë** i sistemit politik islam është që të gjitha punët me rëndësi të përgjithshme i janë besuar All-llahut, kurse sunduesi sundon në suaza të urdhrave të Zotit dhe udhëzimeve të Të Dërguarit a.s., e për të mirën e përgjithshme.

- **Parimi i katërt** i sistemit politik islam është që të gjitha punët shtetërore të vendosen me marrëveshje, madje duke e dëgjuar edhe mendimin e qytetarëve. Në këtë aspekt Kur'ani thotë: *"Ti ishe i butë ndaj tyre, ngase All-llahu të dhuroi mëshirë, e sikur të ishe i vrazhdë e zemërfortë, ata do të shkapërderdheshin prej teje, andaj ti falju atyre dhe kërko ndjesë për ta, e konsultohu me ta në të gjitha çështjet, e kur të vendosësh, atëherë mbështetu në All-llahun, se All-llahu i do ata që i mbështeten"*. (Ali Imran, 159) dhe *"Edhe ata që i përgjigjen thirrjes së Zotit të tyre dhe e falin namazin rregullisht dhe ata që konsultohen mes vete për punë të përbashkëta, e nga ajo që Ne ua japim ata e shpërndajnë"*. (esh-Shura, 38).³⁹

Me këtë rast nuk do të flasim për liritë veç e veç (liria e të shprehurit, e mendimit, e lëvizjes, e drejta për punë, e drejta aktive e pasive në zgjedhje, e drejta për shkollim etj.) sepse larg do të na çonte kjo.⁴⁰ Të gjitha të drejtat e lartpërmendura janë në raport superior me realitetin, prandaj edhe popujt kanë synuar Islamin.

Në aspektin politiko-psikologjik, rëndësi në suksesin e Islamit ka edhe dhuna e Bizantit e ushtruar në trevat ballkanike.⁴¹ Këtë më së miri mund ta vërejmë nga literatura e ofruar në kaptinën e parë të këtij studimi. Po ashtu, në suksesin e Islamit kanë ndikuar edhe fitoret e muslimanëve ndaj Bizantit e Persisë... por edhe ndaj Mazdaizmit e sidomos ndaj Kristianizmit.⁴²

Kur'ani rëndësi të veçantë i kushton mirëqenies së njeriut - mënyrës së drejtë të fitimit, mënyrës së drejtë të posedimit të mjeteve materiale dhe mënyrës së drejtë të shpenzimit të pasurisë. Islami angazhohet që të gjithë njerëzit të kenë të drejtë ta arrijnë dhe ta marrin kafshatën e tyre në Tokë, me anë të mjeteve dhe rrugëve të ndershme.

Çdo gjë që ekziston i përket All-llahut, kurse njeriu është shfrytëzues i tyre. Prandaj, burimet, lumenjtë, detet, drurët dhe frytet e tyre në Tokë janë e drejtë e të gjithëve, dhe vetëm përdorimi i drejtë krijon kushte për mirëkuptim. Njëherësh, Islami kërkon barazinë midis njerëzve, jo në aspekt të posedimit, por në aspekt të krijimit të kushteve të barabarta për fitim.⁴³

Për t'i realizuar këto të drejta, Islami ka caktuar edhe mekanizmat përkatëse: është caktuar zekati, sadakaja e detyrueshme e vullnetare, kurhani, ligji mbi trashëgiminë, institucioni i vakëfit, xhizja, haraxhi, ushri etj. Të gjitha këto kanë luajtur rol të rëndësishëm dhe vendimtar gjatë historisë, si në ditët e para të Islamit, ashtu edhe më vonë madje deri në ditët tona.

Të udhëhequr nga hadithi i Muhammedit a.s.: “Askush nuk ha ushqim hallall nëse ai nuk është fryt i punës së tij dhe i duarve të tij” (Buhariu),⁴⁴ dhe nga ajetet e shumta kur'anore është ndaluar monopoli, eksploatimi, fajdeja e kamata (el-Bekare, 275-278). Këto përparësi, që s'kanë ekuivalente as në kohën tonë bashkëkohore, kanë ndikuar që shumë të krishterë në trojet tona iliro-shqiptare të përcaktohen për Islamit dhe për muslimanët.

5. Faktori shoqëror

Kontaktet e muslimanëve me popujt ballkanikë, të krishterë e paganë gjetën një situatë tejet të rëndë shoqërore. Kriteria të vetme ishin forca, shtypja e eksploatimi, si individual ashtu edhe ai institucional. Sundimi i vazhdueshëm i fuqive të ndryshme kishte krijuar kaos shoqëror: romakët, bizantinët, bullgarët, serbët. Në anën tjetër, muslimanët e parë në Ballkan sollën një botëkuptim tjetër për shoqërinë.

All-llahu xh.sh. së pari krijoi një shpirt (vete), pastaj ia krijoi çiftin, e prej tyre e shumëzoi njerëzinë (en-Nisa, 1). Harmonia e parë së shpejti filloi të luhatet me krijimin e fiseve e popujve dhe vendbanimeve të ndryshme. Kjo ndikoi që të paraqiten dallimet në gjuhë, veshje, karakter, ngjyrë etj.

Ndryshe nga botëkuptimet tjera religjioze e filozofike, Islami këto dallime nuk përpiqet t'i zhdukë, por i trajton afirmativisht. Islami nuk bazohet në prejardhje, nacionalitet e shtet, por në një fe dhe në një moral; Islami shtrihet në tërë rruzullin tokësor, drejt një vëllazërie të përgjithshme njerëzore dhe botërore, duke i thyer të gjitha barrierat gjeografike dhe politike.⁴⁵

Ajeti kur'anor: “Vërtet, Ne ju krijuam prej një mashkulli dhe një femre, dhe ju bëmë popuj dhe fise për t'u njohur ndërmjet vete...” (el-Huxhurat, 13), është fundament për tërë këtë.

Kurse Muhammedi a.s. në Haxhxhin lamtumirës thotë: “Nuk ka përparësi arabi ndaj joarabit, as joarabi ndaj arabit. Nuk ka përparësi i ziu ndaj të bardhit, as i bardhi ndaj të ziut. Tek All-llahu më të matur janë ata të cilët janë më të drejtë dhe të cilët jetojnë në mënyrë më të ndershme”.⁴⁶ Pra, Islami refuzon kriteret artificiale, jo të drejta, dhe e nxjerr njerëzinë nga mituria në madhori.

Në anën tjetër, nëpërmjet namazit, agjërimit, zekatit, haxhxhit e shtyllave të tjera në vazhdimësi, krijon ndjenjën e barazisë shoqërore.⁴⁷

Islami ka vënë rregulla edhe në aspekt të lidhjeve të mira farefisnore dhe fqinjësore, por ndalon nepotizmin, kurse ndihmesën pa vend të të afërmit e konsideron injorancë.⁴⁸

Në vazhdim do të ndalemi në çështjen e femrës dhe institucionin e familjes, si themelor në bashkësinë njerëzore.

Në familje njerëzit edukohen e mësohen për moral të lartë, që synim të jetë dashuria, barabarësia dhe vëllazëria, që të udhëheqë më i miri dhe më i afti. Lidhja martesore duhet të jetë e pastër dhe e ndershme, çdonjëri (burri dhe gruaja) ta kryejë detyrën e vet brenda dhe jashtë shtëpisë.⁴⁹

Kur'ani femrën e trajton në mënyrë adekuate: si qenie njerëzore, si nënë, vajzë, fëmijë, si bashkëshorte, si motër, besimtare e singertë, bukuroshe e xhennetit, shërbëtoresh etj. Edhe Sunneti i jep rëndësi të madhe. Femrën e shohim si faktor relevant në aksionet shoqërore, në punë, arsimim, gjatë zgjedhjes së bashkëshortit, në disponimin me pasurinë vetjake.

Në aspektin shpirtëror, po ashtu, ajo është e barabartë me mashkullin si në shpërblim ashtu edhe në ndëshkim. Trajtimi i femrës në Islam mund të llogaritet i përsosur.⁵⁰ Kjo më mirë mund të shihet nëse i bëhet një vështrim krahasues Islamit dhe Kristianizmit. Së pari po sjellim vetëm disa thënie të Muhammedit a.s.:

“Ta ushqesh, kur të ushqehesh vetë, ta veshish e ta mbathish, kur këtë e bën për vete, mos ta rrahish në fytyrë, mos ta qortosh dhe mos ta lësh vetëm askund, përveç në shtëpi”. (Ebu Davudi, nr. 282).

“Besimtar me iman të plotë është ai që është më i sjellshëm, kurse më i miri prej jush është ai që është më i mirë për gratë e veta”. (Tirmidhiu, nr. 283)

“Kjo botë është pasuri, kurse pasuria e saj më e madhe është gruaja e mirë”. (Muslimi, nr. 285).⁵¹

Ja disa thënie të krerëve të Kristianizmit:

- Shën Pali femrën e shikon me bezdisje dhe tërë fajin për rënien e njeriut ia lë femrës.

- “Nuk lejoj që gruaja të mësojë në kishë as ta sundojë burrin, por të rrijë në qetësi...” (Letra dërguar Timoteut, 2:11-14). (Pali).

- “Femra është bija e dreqit, rojtar i ferrit, armik i paqes...” (Gjoni nga Damasku).

- “Femra është instrument, të cilin dreqi e përdor që t'i përfitojë dhe t'i disponojë shpirtrat tanë”. (Shën Kipriani).

- “Femra është burim i forcës së dreqit, zëri i saj është fishkëllima e gjarprit”. (Shën Antoni).⁵²

Pas këtyre thënieve, femra e krishtere, e të mos flas fare për femrën pagane, idhujtare, nuk e ka pasur vështirë të përcaktohet për fenë e ardhmërisë për vete dhe për pasardhësit e saj.

Segment tjetër me rëndësi për kohën e paraqitjes së Islamit, por gjithashtu edhe ardhjes së tij në këto troje, është robëria. Ajo ka qenë thellë e rrënjësuar në shpirtin e shoqërive të atëhershme: filozofia greke, e as Aristoteli robërinë nuk e shohin si një të keqe që ndeshet me nderin dhe humanitetin e individit dhe shoqërisë. As Kristianizmi me etikën dhe filozofinë e mëshirës së zhvilluar, në robërinë nuk ka parë ndonjë të keqe

që ndeshet me drejtësinë shoqërore, madje edhe e ka bekuar këtë institucion.⁵³ Vetë Jezusi asgjë s'ka thënë, as që ka punuar për përmirësimin e pozitës së këtyre krijesave të mjeruara.⁵⁴

Islami është feja e parë që e përmirëson pozitën e robërve dhe shkon nga abrogimi i plotë. Kur'ani robërisë i jep rëndësi të madhe dhe dallon dy lloje të robërve: shpirtërorë dhe socialë-juridikë.⁵⁵

Edhe Muhammedi a.s. shkon nga abrogimi i robërisë. Ja disa hadithe lidhur me këtë:

“Robërit tuaj janë vëllezërit tuaj. Kështu, nëse dikush nga ju ka rob, le t'ia japë ushqimin e njëjtë, të cilin e ha edhe vetë, dhe le ta veshë me të njëjtat rroba që i veshë edhe vetë. Mos i jep punë që nuk mund ta punojë, e nëse edhe ia jep ta punojë punën e atillë, ndihmoji edhe ti”. (Buhariu)⁵⁶

“Kur njërit nga ju shërbëtori ia sjell ushqimin, dhe nëse nuk e ulni (në sofër) pranë vetes, atëherë jepni një kafshatë apo dy, një haje apo dy, sepse jeni pronar dhe përkujdesës i tij”. (Buhariu)

“Kush e rrah djaloshin (robërin) e vet, për atë që nuk i është përgjigjur, apo kush i bie me shuplakë për këtë shkak, atëherë kompensimi i vetëm për të është ta lirojë”. (Muslimi, nr. 1612)⁵⁷

Duke i marrë parasysh këta faktorë shumë më cilësorë, Islami dhe muslimanët për një kohë të shkurtër fituan simpati të madhe, kështu që kjo fe e re filloi të përhapet nëpër vende të ndryshme, qytete e fshatra, fushëgropa e rrafshnalta, e sidomos nëpër qytetet bregdetare, luginat e lumenjve, udhëkryqe etj.

Shënime:

¹ Shih: M. Had`ijahiç, *Neki pojavni oblici*, op. cit., fq. 212.

² Muhamed Had`ijahiç i drugi, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, (më tej: M. Had`ijahiç, *Islam*), Sarajevë, 1977, fq. 20.

³ M. Mufaku, op. cit., fq. 16. Krh.: Aliriza Selmani, *Shqiptarët e Egjiptit*, "Hëna e Re" - e përdyjavshme fetare informative, e datës 01.08.1995, fq. 31.

⁴ Asllan Selmani, *Qytetërimet dhe gjeografia*, Shkup, 1994, fq. 35 dhe 86-88; Marija Gjukanoviq, në: Grup autorësh, *Historia e letërsisë botërore*, I, Prishtinë, 1989, fq. 190-191.

⁵ M. Had`ijahiç, *Islam*, op. cit., fq. 13-14.

⁶ Sejjid Kutub, *Islami - fe e ardhmërisë*, botimi III, Shkup, 1413/1993, fq. 23-25.

⁷ Gjerësisht: Nijaz Çukriç, *Povijest islamske kulture i civilizacije*, I, Sarajevë, 1989, fq. 49-52.

⁸ Sami Frashëri, *Përhapja e islamizmit*, botimi I, Prizren, 1410/1989, fq. 21-22.

⁹ Sejjid Muhammed Dikëm, *Studime mbi historinë e Shtetit Osman*, Shkup, 1413/1994, fq. 19.

¹⁰ Ali Muhammed Nakavi, *Islami dhe nacionalizmi*, Tetovë, 1994, fq. 17.

¹¹ Shih përkthimin e Kur'anit në gj. shqipe prej Sherif Ahmetit: *Kur'ani me përkthim e komentim*, Prishtinë, 1988. Po ashtu shih: S. Kutub, op. cit., fq. 11-12.

¹² Ulfe Azizussamed, *Islami dhe Krishterizmi*, Prizren, 1412/1992, fq. 50. Theksimi komparativ i feve tjera, pos Kristianizmit, jepet vetëm si ilustrim: Shih: Aleksandër Stipçeviq, *Ilirët*, botimi II, Prishtinë, 1990.

¹³ Ulfe Azizussamed, op. cit., fq. 34-37.

¹⁴ *Ibid.*, fq. 34-37.

¹⁵ S. Kutub, op. cit., fq. 29.

¹⁶ Ulfe Azizussamed, op. cit., fq. 39.

- ¹⁷ *Ibid.*, fq. 26-27.
- ¹⁸ *Ibid.*, fq. 27-28.
- ¹⁹ *Ibid.*, fq. 49.
- ²⁰ T. Jablanović, *Islamska apologetska argumentacija.*, Zagreb, 1970, fq. 59, cituar sipas: Zarko Benković, *op. cit.*, fq. 229.
- ²¹ Shih përthimin e Kur'anit në gj. shqipe prej Sherif Ahmetit, *op. cit.*
- ²² Besëlidhja e Re, Zagreb-Ferizaj, 1980.
- ²³ Ulfe Azizussamed, *op. cit.*, fq. 19.
- ²⁴ Shih: Thomas Arnold, *Povijest islama - historijski tokovi misije*, botimi III, Sarajevë, 1990, fq. 202-204.
- ²⁵ Shih gjerësisht: Rozhe Garodi, *Islami dhe kultura*, Sarajevë, 1990, fq. 160 dhe Hisam D'ait, *Evropa i Islam*, Sarajevë, 1985; Muhammed Asad, *Islam na raspuču*, Zagreb, 1994, fq. 93.
- ²⁶ En-Nedevij, *Mâ dhâ hasire-l-âlemu bi inhihatil-muslimin*, cituar sipas: S. Kutub, *op. cit.*, fq. 35. Më gjerësisht në faqet 23-38.
- ²⁷ Nijaz Çukriç, *op. cit.*, fq. 104.
- ²⁸ S. M. Dikën, *op. cit.*, fq. 19.
- ²⁹ Imam Neveviu, *Rijadu-s-Salihin*, Shkup, 1416/1995, fq. 88-94.
- ³⁰ Muhammed Asad, *Put u Meku*, bot. III, Sarajevë, 1990, fq. 252-253.
- ³¹ M.K. Dessuki, *Ed-Devletu-l-uthmanijetu ve-l-mes'elletu-sh-sharkijeh*, Kajro, 1976, s. 14-15, cituar sipas: S. M. Dikën, *op. cit.*, fq. 20.
- ³² S. Kutub, *op. cit.*, fq. 25.
- ³³ Kur'ani i jep rëndësi të veçantë moralit dhe pothuajse theksi kryesor i tij është në këtë çështje. Shih për këtë disa ajete: *el-Isra*, 16; *el-Kasas*, 58; *el-Araf*, 96; *Hud*, 84-85 etj.
- ³⁴ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 49.
- ³⁵ Muhammed Asad, *Islam na raspuču*, *op. cit.*, fq. 33.
- ³⁶ Imam Neveviu, *op. cit.*, fq. 461 dhe 462. Shih hadithin 1396.
- ³⁷ Shih: Rozhe Garodi, *op. cit.*, dhe: Grup autorësh, *Arapsko-islamski uticaj na evropsku renesansu*, Sarajevë, 1987.
- ³⁸ Muhammed Asad, *Put u Meku*, *op. cit.*, fq. 263.
- ³⁹ Shih: Ulfe Azizussamed, *op. cit.*, fq. 76-77; Abdulkadir Audeh, *Islami ndërmjet injorancës së pasardhësve dhe paaftësisë së dijetarëve*, Prizren, 1412/1992.
- ⁴⁰ Shih gjerësisht: Hasan Bani Sadr, *Kur'an i ljudska prava*, Sarajevë, 1990, Grup autorësh, *Dijalog evropskih i islamskih učenjaka*, Sarajevë, 1976.
- ⁴¹ Th. Arnold, *op. cit.*, fq. 98, fusn. 102.
- ⁴² *Ibid.*, fq. 101, fusn. 113.
- ⁴³ Ebu-l A'la El-Mewdudi, *Sistemi i jetës në Islam*, 1415 / 1995, fq. 56-59.
- ⁴⁴ Cituar sipas Ulfe Azizussamed, *op. cit.*, fq. 77-78.
- ⁴⁵ El-Mevdudi, *op. cit.*, fq. 41-44; Ulfe Azizussamed, *op. cit.*, fq. 80.
- ⁴⁶ Ulfe Azizussamed, *op. cit.*, fq. 79.
- ⁴⁷ Shih për këtë ajetin 103 të sures Ali Imran. Shih gjerësisht: Husein Djozo, *Islam u vremenu*, Sarajevë, 1976. Ekziston përthimi shqip i kësaj vepre "Islami në kohë", Shkup.
- ⁴⁸ El-Mewdudi, *op. cit.*, fq. 49-50.
- ⁴⁹ *Ibid.*, fq. 45-46; Shih gjerësisht: Hamude Abdulati, *Struktura familjare në Islam*, Shkup, 1995, fq. 364.
- ⁵⁰ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 66.
- ⁵¹ Imam Neveviu, *op. cit.*, fq. 126.
- ⁵² Të gjitha thëniet sipas: Ulfe Azizussamed, *op. cit.*, fq. 72-73.
- ⁵³ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 67.

⁵⁴ Ulfë Azizussamed, *op. cit.*, fq. 75.

⁵⁵ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 67-69. Shih Kur'anin: *el-Bekare*, 208; *el-Enfal*, 61; *Muhammed*, 4; *el-Beled*, 13; *el-Bekare*, 275, 278; *en-Nur*, 33 etj.

⁵⁶ Cituar sipas: Ulfë Azizussamed, *op. cit.*, fq. 74.

⁵⁷ Imam Neveviu, *op. cit.*, fq. 566. Shih edhe hadithet nr. 1608, 1608/I, 1610, 1611, 1613.

III. MËNYRAT E DEPËRTIMIT TË KULTURËS DHE QYTETËRIMIT ISLAM

Fenomeni i Islamit, posaçërisht mënyrat e depërtimit të tij në viset iliro-shqiptare ka qenë dhe është problem mjaft i vështirë e kompleks, që kërkon trajtim shumëdimensional. Në këtë, problem i veçantë është, siç cekëm edhe më herët, moszbulimi dhe mosinteresimi për zbulim të fakteve dhe gjurmëve të asaj kohe. Në këtë, jam thellë i bindur, ka ndikuar ngarkesa e shtresuar shekullore e synimeve të kryqëzatave dhe ndikimi i historiografisë evropiane e sllave.¹ Thuajse çdo libër historik apo shkrim publicistik kulturor-historik posedon këtë frymë. Shembull tipik kemi shkrimin e R. Doçit, i cili kristianizimin e shqiptarëve, gjatë mesjetës, në trojet iliro-shqiptare e quan “lulëzim”,² duke harruar shkretërimet romake, zhdukjet e barbarizmat e tyre në Ballkan, e më në fund edhe shkatërrimin e mbretërisë ilire dhe robërimin e trojeve tona për shumë shekuj. E në anën tjetër, ardhjen e Islamit, që rëndom e lidhin me ardhjen e osmanlinjve, ai dhe të tjerët e cilësojnë si “kijamet” të shqiptarëve.³

Këtu ka vend edhe për të meta subjektive brenda shkencëtarëve muslimanë, të cilët, herë-herë, Islamit dhe përhapjen e tij e vështronin vetëm nëpërmjet Kur’anit dhe burimeve të tjera të tij, duke i lënë anash rezultatet e realizuara në të gjitha aspektet e jetës së popujve të cilët në tërësi apo pjesërisht e kanë pranuar.⁴ Kjo bëri që të krijohen dy antipode: të parët duke e ngjyrosur me të zezë çdo gjë islame, e të dytët duke e idealizuar çdo gjë. Prandaj, nevojiten studime objektive, pa simpati kombëtare, religjioze dhe historinë ta mësojmë ashtu çfarë ka qenë, e jo çfarë dëshirojmë të ketë qenë.

Nëse thellohemi në burimet dhe literaturën ekzistuese historike, përhapja e Islamit është, kryesisht, dy llojesh:

1. Rezultat i ekspeditave ushtarake që i kanë zgjeruar kufijtë e shtetit islam në llogari të trojeve fqinje jomuslimane. Por, kur është fjala për trevat ballkanike, iliro-shqiptare, para osmanlinjve, atëherë ky faktor pothuajse fare nuk ka kontribut, përveç në raste të vogla në shtrirje hapësinore dhe kohore. Këtë më së miri do ta shohim në kaptinën vijuese.

2. Rezultat i fuqisë së mësimt islam, parimeve të thjeshta e të pranueshme të besimit, moralit, mirësjelljes,⁵ në frymën e ajetit kur’anor: “*E vërteta është nga Zoti juaj: Kush do le të besojë, e kush do le të mohojë.*” (el-Kehf, 29); dhe: “*Nuk ka detyrim në fe, sepse e drejta dallon qartë nga e shtrembëruara.*” (el-Bekare, 283). I famshmi Shemsuddin Sami-bej Frashëri këtë e thotë kështu: “Pos përhapjes së Islamit me pushtime, ekziston edhe rruga tjetër, e papërmendur nga historianët, e ajo është përhapja e fesë vetvetiu pa pushtim, pa shpatë dhe pa ushtri. Kjo edhe nëse nuk është më masive se mënyra e parë, pothuajse është e barabartë.”⁶ Për këtë flet edhe Th. Arnoldi në veprën e vet të famshme.⁷

Por, duhet vërejtur edhe këtë se nëse problemi kundrohet në esencë, do të shohim se ekspeditat ushtarake askund nuk e kanë përhapur Islamit, në mënyrën siç e bënë të krishterët në Spanjë ndaj muslimanëve apo kryqtarët në Lindjen e Afërme ndaj

muslimanëve.⁸ Ushtria muslimane, me fjalë të tjera, vetëm ka hequr pengesat në atë rrugë, ka çelur derën, ashtu që mësimi, kultura e qytetërimi islam të shtrihet në viset e pushtuara.⁹

Shënime:

- ¹ Shih gjerësisht: M. Asad, *Islam na raspuču*, *op. cit.*, fq. 25-38 dhe 39-49.
- ² Shih: Rexhep Doçi, *Iliro-shqiptarët dhe serbët në Kosovë* (sipas onomastikës), Prishtinë, 1994, fq. 2 dhe 7.
- ³ Se shkrimet e tilla janë tendencioze e joshkencore në këtë aspekt, tregon fakti se i shkruajnë njerëzit jokompetentë për këto fusha; këta fare nuk janë shërbyer me literaturën burimore dhe këto ide rëndom plasohen në shtypin e verdhë. Në anën tjetër, gjithnjë e më shumë po paraqiten shkrimet e njerëzve kompetentë si: M. Tërnavë, *Popullsia e Kosovës*; S. Rizaj, *Kosova gjatë shekujve XV, XVI e XVII*; M. Pirraku, *Zhvillimi i kulturës kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit*, etj.
- ⁴ Shih: N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 187.
- ⁵ Shih: *Ibid.*, fq. 187.
- ⁶ Sami Frashëri, *Përhapja e islamizmit*, Prizren, 1989, fq. 17 e tutje.
- ⁷ Th. Arnold, *op. cit.*
- ⁸ Shih: Taha Mudevver, *Andaluzia dhe Perandoria Osmane*, Shkup, 1995, fq. 15-32, Filip Hiti, *Historija arapa*, Sarajevë, 1973; Sami Frashëri, *op. cit.*, 11-13.
- ⁹ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 187. Kaptinat tjera, pak a shumë, e plotësojnë këtë temë, prandaj nuk do ta elaborojmë më gjerë.

IV. RRUGËT E DEPËRTIMIT TË KULTURËS DHE QYTETËRIMIT ISLAM

Kultura dhe qytetërimi islam në Evropë, e sidomos në Ballkan, ka depërtuar kryesisht nga Perëndimi nëpërmjet Andaluzisë (Spanjës), nga Jugu nëpërmjet Mesdheut dhe Sicilisë dhe nga Verilindja nëpërmjet Hungarisë. Mirëpo, ne nuk do t'u qasemi këtyre depërtimeve islame në këtë aspekt.¹ Qasja jonë më tepër do të mbështetet në mënyrën e depërtimit të Islamit në këto troje. Edhe në këtë aspekt, të dhënat janë të mangëta, e disa ende shkencërisht të papërpunuara, por pas një analize serioze, këto depërtime mund të kualifikohen si:

- lidhje tregtare e detare
- lidhje ushtarake e diplomatiko-politike
- lëvizje misionarësh të ndryshëm (ushtarake, udhëpërshkruese, tregtare, fetare mistike etj.).
- migrime dhe shpërngulje individuale, grupe e masive, me karaktere e motive të llojllojta, por, që në njëfarë mënyre kanë lënë gjurmë në përhapjen e Islamit si fe, kulturë, mendim e qytetërim.

A. Lidhjet e ndërsjella tregtare dhe detare

Zhvillimi i gjithanshëm i Islamit dhe muslimanëve, veç tjerash, kushtëzoi edhe nevojën për zhvillimin e tregtisë, në mënyrë që populli të mund t'i tregtojë në mënyrë të ndërsjellë të mirat materiale ekonomike me popujt tjerë fqinj e më larg, për shitblerjen e mallrave. Këto kontakte janë të hershme.²

Në këtë pikëpamje, qysh në shekullin XI gjejmë lidhjet e rregullta detare nëpërmjet Mesdheut ndërmjet Evropës dhe Lindjes së Afërme.³

Në këto lidhje tregtarët më të dalluar nga Evropa ishin: mletasit, fiorentinasit, pizhanët dhe gjenovasisit, pastaj katalonasit dhe francezët.

Lidhje intensive tregtare, sidomos me popujt arabë dhe fiset turkmene, kanë mbajtur edhe qytetet bregdetare të Adriatikut, ato të Shqipërisë, por edhe pjesët kontinentale të trojeve iliro-shqiptare dhe më gjerë ato ballkanike. Sipas disa të dhënave, këto lidhje datojnë nga kohët e lashta për të vazhduar në periudhën paraosmane dhe atë osmane.⁴

Evropianët ishin mjaft të interesuar që nëpërmjet Egjiptit dhe Sirisë të lidhen me tregtarët dhe mallrat tregtare të Lindjes së Mesme e të Largët, prej nga furnizoheshin me erurina të ndryshme dhe punëdore të shtrenjta, pastaj me mëlmesa, fildish dhe margaritarë, kurse atje plasonin mallin e tyre, si p.sh. gëzofët e shtrenjtë, qelqin venedikas etj.⁵

Këto lidhje intensive tregtare e të tjera kanë lënë gjurmë të thella në nënqiellin tonë. Është mjaft indikativ zbulimi i monedhave arabe në fshatin Potoci, Bjelo Polje te Mostari. Kjo monedhë argjendi shpie në kohën e Mervanit II el-Himarit (744-750) dhe

dëfton se muslimanët e atëhershëm kanë zhvilluar jetë të gjallë me popujt e botës, në këtë rast me trevat iliro-shqiptare, e më pastaj me popujt sllavë. Kjo monedhë nga njëra anë e kishte të shkruar suren e Kur'anit "*el-Ihlas*", në mes maksimën e tewhidit / monoteizmit "*La ilahe il-lall-llah*", kurse nga ana tjetër ajetin 33 të sures kur'anore "*et-Tevbe*".⁶

Kur është fjala për monedhat, duhet theksuar koleksionin e ruajtur të monedhave të vjetra arabe të koleksionarit sarajevas Osman Asaf Sokolloviq (vdiq më 1972), ku gjenden dhjetëra ekzemplarë të monedhave arabe, por fatkeqësisht deri tash ende të paprovenciuara, kështu që nuk mund të thuhet diç më konkrete,⁷ (se cilës periudhë, dinasti, apo cilit halif i përkasin).

Qytetet bregdetare si Dubrovniku, Tivari, Ulqini, pastaj Durrësi, Vlora, Himara dhe disa qytete të tjera të bregdetit grek dhe të Italisë Jugore që nga antika i takojmë si qendra, apo stacione detare e njëkohësisht tregtare. Këtë gjendje në shekullin XII e takon edhe gjeografi, historiani e kartografi i njohur musliman nga Mesjeta, El-Idrisi, i cili rrugën detare dhe tregtare e shënon përgjatë bregdetit adriatik deri në Triestë, pastaj bregdetin e Shqipërisë deri në Jug dhe bregdetin grek.⁸ Idrisi dhe udhëpërshkruesi musliman Ibn Havkali flasin për bujqësinë e zhvilluar dhe tregjet e vërshuara me zejtarët dhe artistët muslimanë, për lagjet muslimane në Palermo dhe qytetet tjera plot shkolla, biblioteka, dijetarë etj.⁹

Rruga që shpiente në pjesën kontinentale të Ballkanit ishte edhe Deti Egje me luginën e Vardarit dhe radhitej ndër rrugët më të sigurta deri në brendi të Ballkanit.¹⁰

Në shekullin XIII, përkundër luftërave e trazirave, Anadollia, jo vetëm që e ka lidhur Ballkanin e Evropën me Lindjen, por përmes saj është bërë tregti nëpërmjet Veriut dhe Jugut, ndërmjet Ballkanit Lindor dhe tokave arabe etj.

Tregtarët italianë mallin e kanë transportuar rrugës detare, kurse tregtarët muslimanë kanë shfrytëzuar edhe rrugët tokësore. Rëndom, mallrat më të shpeshta kanë qenë mëlmesat, sheqeri dhe stofërat e Jugut që ndërroheshin me lëkurë dhe robër nga Veriu.¹¹

Edhe shekullin vijues tregtarët nga Venediku, Gjenova e Fiorentina bënin tregti të rregullt, e sidomos përmes dy qendrave më të rëndësishme levante, Stambollit dhe Gallatës.¹² Janë të njohura edhe karvanet prej Dubrovnikut për Stamboll dhe anasjelltas.¹³

Trojet iliro-shqiptare në shekujt XII-XIV ishin në një gjendje të rëndë. Në këtë kohë sundonin serbët, të cilët duke e parë rrezikun e izolimit nga tregtarët, filluan t'u garantojnë siguri atyre. Kështu, për shembull, Stefan Nemanja në vitin 1186 u garanton lirinë e tregtisë në territorin ku sundon ai. Një shekull më vonë, në vitin 1282 Millutini u garanton privilegjet e mëparshme raguzianëve. Këtë e bëri edhe Stefan Deçani në vitin 1326, kur u garanton privilegje raguzianëve.¹⁴

Lidhjet detare dhe tregtare të muslimanëve me trojet iliro-shqiptare dhe më gjerë, që nga kohët më të lashta përveç funksionit parësor, shitblerjes së mallrave tregtare, kanë kryer edhe funksione të tjera siç janë: ndikimi në llojin dhe stilin e veshjes, planifikimin e kohës, në llojlojshmërinë dhe në mënyrën e përgatitjes së ushqimit e pijes. Pasi kanë poseduar pikëpamje ideore shumë më të zhvilluara, kanë ndikuar që Islami individualisht të pranohet si besim i ardhmërisë. Në anën tjetër, disa tregtarë, të cilët kanë gjetur kushte në qytetet bregdetare, nëpër lugina pjellore dhe nëpër qytete udhëkryqe apo të fortifikuara, janë vendosur dhe kanë zhvilluar veprimtarinë e tyre. Kjo

ka ndihmuar në formimin e banishteve të para muslimane, në fillim të vogla, e më vonë gjithnjë e më të mëdha e më të zhvilluara.

B. Lidhjet e ndërsjella ushtarake dhe politiko-diplomatike

Zhvillimi i hovshëm i bashkësisë islame (ummetit) rezultoi me zgjerimin e shpejtë të saj në të katër anët. Kështu, që në vitin 634 filluan depërtimet e muslimanëve në Perandorinë Bizantine. Në këtë kohë janë bërë përpjekjet për pushtimin e Konstantinopolit të cilin e mbanin bizantinët. Disa dekada më vonë, në vitet 717-718, nën udhëheqjen e komandantit Mesleme, u rrethua Konstantinopoli, por për shkak të murit rrethues dështoi pushtimi. Në këtë përpjekje u pushtua Gallata, ku muslimanët ndërtuan një xhami të quajtur “Arap Camisi” (Xhamia e Arabit), që pas tërheqjes së muslimanëve u shndërrua në kishë. Mehmeti II Fatihu me rastin e pushtimit të Konstantinopolit më 1453 këtë objekt sërish e ktheu në formën e mëparshme, në xhami.¹⁵

Sipas burimeve arabe, Meslemeja me ekspeditën e tij ushtarake depërtoi deri në Edirne (Edrene apo Adrianopojë) dhe Selanik dhe pikërisht ky depërtim i Meslemesë konsiderohet si kontakt i parë i ushtrisë muslimane me popujt ballkanikë dhe mundësia e parë që Islami të ushtrojë ndikim në viset ballkanike.¹⁶

Muslimanëve u shkoi për dore që qysh në shekullin VIII të krijojnë edhe kolonitë e veta të vogla në Kostantinopol dhe Selanik.¹⁷

Sipas disa të dhënave, disa grupe sllavësh iu bashkuan arabëve muslimanë kundër Bizantit. Kështu, në vitin 664 në betejën e Sevastopolit, ushtrisë arabe-muslimane iu bashkangjiten edhe 2000 ushtarë sllavë.¹⁸

Më vonë, në fillim të shekullit IX, arabët kaluan në ofensivë në drejtim të Ballkanit. Kështu, pas marrjes së Kretës më 823, Sicilisë më 827 si dhe Jugut të Italisë, duke filluar nga viti 837, depërtimet e ushtrisë muslimane do të jenë më intensive.¹⁹ Nga viti 827, në kohë të ndryshme kanë mbajtur qytetet jugore italiane: Palermo, Mesina, Taranto, Brindizi dhe Bari.²⁰

Kur është fjala për Konstantinopolin, përkatësisht për Bizantin, duhet theksuar edhe një mundësi të kontakteve të ushtrisë muslimane me popujt tjerë, e ai është konflikti i njohur ndërbizantinas në vitet 717-741 rreth ikonave. Me fjalë të tjera, disa sekte kristiane ishin kundër skulpturave e adhurimit të tyre dhe kundër dekorit tjetër nëpër kisha, gjë që e hasim edhe sot, kurse të tjerët ishin për to. Ata që ishin kundër ikonave kërkuar ndihmë nga muslimanët, ngase, siç dihet, qëndrimi islam ndaj idhujtarisë është negativ, që të ngadhënjë mbi kundërshtarët. Nga kjo kohë kemi një shprehje me ton sarkastik “sarakenofon” (mik i saracenëve), që u atribuohet individëve që bashkëpunonin me muslimanët.²¹

Këto na japin të kuptojmë se bizantinët, jo vetëm që kishin dëgjuar për Islamin, por edhe e njihnin mirë mësimin islam. Njëherësh, kjo nuk përjashton mundësinë që edhe brendapërbrenda Perandorisë Bizantine të ketë pasur muslimanë.

Nuk janë irelevante as depërtimet e muslimanëve në brigjet e Detit Adriatik, ku jetonin edhe shqiptarët, në vitet 840-841, sepse edhe këtu është bërë ndikimi i muslimanëve mbi popullsinë autoktone iliro-shqiptare. Ekzistojnë të dhëna sipas të cilave muslimanët (saracenët) në vitin 840 e pushtuan Tarantën, kurse pastaj e pushtuan

Budvën, Kotorrin, Rosin, Rijekën dhe arritën deri te ujdhesa Susak. Në vitin 866 muslimanët e rrethuan Raguzën (Dubrovnikun), rrethim ky që zgjati 15 muaj dhe nuk arritën ta pushtojnë. Ata i vazhduan përpjekjet e tyre deri në vitin 1023, kur ndërmoren sulmin e fundit nga Sicilia në bregun lindor të Adriatikut.²² Fatkeqësisht, ende nuk janë bërë hulumtime meritore për periudhën e dominimit ushtarak të arabëve në Adriatik. Monedhat e gjetura, që i cekëm më lart, duhet të kenë lidhje të drejtpërdrejtë me këtë. Këtë e argumentojnë edhe qendrat e krijuara tregtare nga ajo kohë në këto troje.²³

Fillimi i shekullit XIV karakterizohet me depërtime të shpeshta të rrugëve militante të emirateve të Azisë së Vogël. Ndër to janë edhe Maleku dhe Halili, të cilët arritën në Sveta Gorë në përbërje të kompanisë kataloniase në vitin 1307. Sulmet u bënë si nga toka ashtu edhe nga deti.²⁴

Nga kjo periudhë edhe sot e kësaj dite në Trogir kemi një gjurmë të gjallë kulturologjike e ajo është figura e një arabi me turban në portalin e katedralës së Trogirit, dhe siç komentohet, është ndërtuar në shenjë të përjetësismit të ngadhënjimit të banorëve autoktonë ndaj muslimanëve.²⁵

Lidhur me këtë kontekst kemi edhe praninë e varreve të dy zezakëve në varrezat e vjetra boshnjake, të cilët sigurisht kanë qenë arabë, por deri sot ka mbetur pyetje e hapur në aspektin shkencor, ngase askush nuk ka dhënë shpjegime meritore se cilës kohë i përkasin, apo me çfarë ndodhie mund të lidhen këto dy varreza: pasojë lufte, misionarë fetarë, apo tregtarë.²⁶

Me rëndësi është edhe paraqitja e peçenegëve. Rreth kohës së paraqitjes së tyre në Ballkan kemi dy mendime kryesore. Atë se janë paraqitur në shekullin VIII, përkatësisht nga fundi i shekullit IX dhe atë në shekullin XI. Konsiderojmë se mendimi i parë është më i drejtë dhe se peçenegët janë paraqitur në shekullin VIII, për arsye se formimi i themave filloi nga fundi i këtij shekulli, kurse peçenegët i hasim, po ashtu, në këtë kohë, dhe atë të kufizuar në Jug me themën e Maqedonisë, Strumës, në Veriperëndim me sllavët, në Lindje me Detin e Zi, në Veri me hungarezët e Bizantin etj.²⁷

Th. Arnoldi pohon se peçenegët në atë kohë janë shtrirë në tokat që shtrihen ndërmjet Danubit dhe Donës, ku janë shpërngulur nga brigjet e Uralit, nga fundi i shekullit IX.²⁸

Sipas M. Haxhijahiqit, peçenegët në Ballkan janë paraqitur nga gjysma e shekullit XI dhe, sipas tij, kanë qenë muslimanë. I kanë quajtur edhe ismailitë, pastaj edhe agarenë. Ka mendime se peçenegët duke e komprometuar Islamin e mirëfilltë, në vitin 1048 dhe 1049 kanë mbytur e kanë plaçkitur nëpër tërë Ballkanin Lindor. Udhëpërshkruesit sllavë me plot pezëm flasin për peçenegët si “tiranë”, “të paligjshëm” dhe “të pafe”.²⁹ Thuhet se Bizanti ka qenë i shtrënguar nga peçenegët.³⁰

Depërtimet e tilla kanë sjellë edhe disa ndryshime të caktuara etnike, konkretisht, në viset në veri të Nishit, në Danub. Udhëpërshkruesit e shekullit XI dhe XII flasin se ato vise të pasura bujqësore janë kryesisht të shkreta, ku si të vetmit banorë i gjejmë “cubat e popullit endacak”, duke shtuar se “bëhen synet (cirkumizohen)”. Viljem Tirski shprehimisht pohon se këta janë peçenegët.³¹

Me pushtimin e Spanjës nga ana e muslimanëve, kemi një kaptinë të re ndërmjet raporteve të muslimanëve dhe popujve ballkanikë. Në të vërtetë sllovenët, të cilët në burimet orientale historike janë të njohur si “sakalibë”, kryesisht (më së shumti) kroatë nga Dalmacia, kanë qenë në Spanjë dhe në Sicili si truproje të halifit, pastaj si luftëtarë

dhe si shtetas. Duke jetuar së bashku me muslimanët, ata edhe vetë patën pranuar Islamin, e për këtë na shërben e dhëna se në lagjen sllovene në Palermo në Sicili, një nga sakalibët ka ndërtuar një xhami.³² Mirëpo, sot nuk posedojmë me të dhëna se a ekziston kjo xhami, ose, së paku, gjurmët e saj.

Me rënien e Sicilisë në duart e normanëve (1060-1091) shohim se sunduesit e rinj do t'ua shtrijnë dorën muslimanëve për bashkëpunim dhe do ta shfrytëzojnë profesionalitetin e tyre dhe shkathtësinë në tregti, zeje e bujqësi.³³

Edhe pse burimet përkatëse (islame dhe të huaja) nuk janë ndriçuar sa duhet, nga faktet që kemi në dispozicion del se vendet islame, të udhëhequra nga mësimet e Kur'anit dhe Sunnetit, kanë mbajtur lidhje me vendet ballkanike e ato evropiane.

Kështu për shembull, në pallatin e halifit Hakemi I (791-822) kishte rreth 2000 gardianë me origjinë kroate.³⁴ Numri kaq i madh i të huajve brenda pallatit të halifit musliman, flet mjaft për ndikimin e tyre nëpër vendet e veta, atëherë kur ata do të kthehen në vendlindje.

Llojlojshmërinë e kontakteve e shohim edhe nga rasti vijues, kur i nxitur nga motivet religjioze kristiane, Qirilo Konstantini, i dërguar personal i mbretit Mihajlo III, në vitin 856, kishte shkuar te halifi abbasit el-Mutevekkil b. Rashid, për polemikë mbi çështjet fetare.³⁵

Kontakti tjetër që e shënon Jakut el-Hamawiu ka natyrë tjetër. Më 922/309 H., i dërguari i mbretit bullgar, e njoftoi halifin abbasit në Bagdad, el-Muktedir bil-lah për pranimin e Islamit nga ana e tij dhe e familjes së tij.³⁶

Janë të njohura edhe kontaktet e Harun err-Rrashidit me sundimtarët evropianë; ky special e dërgoi ambasadorin e vet te mbreti Karli i Madh me motivacion të tolerancës dhe respektit reciprok.³⁷

Është me plot interes shkencor fakti se sunduesi kroat, princi Tomisllav, bashkëpunonte me halifin musliman, Abdurrahmanin III (912-961), të cilit i dërgoi dhuratat e tij në shenjë miqësie të ndërsjellë.

Edhe Abdurrahmani III në vendet sllave ka dërguar një delegacion, sigurisht edhe te princi Tomisllav, që së bashku me miqtë sllavë ka kuvenduar rreth marrëdhënieve të tyre.³⁸

Ndër arsytet e këtyre lidhjeve ishte edhe synimi i fuqive tregtare evropiane që të sigurohet tregti e frytshme me vendet e Lindjes së Afërme, veçanërisht me Egjiptin dhe Sirinë, nëpërmjet të cilave shkohet në Lindjen e Mesme e të Largët. Kontaktet e përhershme të evropianëve, pra të ballkanasve me fatimitët (969-1171), ejubitët (1171-1250) dhe sulltanët mamelukas (1250-1517) në nivele të ndryshme kanë qenë shprehje e interesit të ndërsjellë.³⁹

Mungesa e kontakteve politiko-diplomatike të muslimanëve me personalitete shqiptare, qëndron në faktin se burimet dhe literatura përkatëse nuk është hulumtuar nga një anë, dhe nga ana tjetër, trojet iliro-shqiptare kanë qenë të pushtuara herë nga romakët, herë nga bizantinasit e herë nga sllavët. Prandaj edhe ky segment është i varfër.

Raportet më të hershme ndërmjet trojeve iliro-shqiptare dhe sllavëve e muslimanëve, janë mjaft të rëndësishme për periudhën e mëvonshme. Këto marrëdhënie mund të vlerësohen si miqësore, me ndërprerje të shpeshta.⁴⁰

Sllavët i shohim si aleatë të muslimanëve në luftërat kundër Bizantit. Mijëra luftëtarë sllavë, që kanë qenë në shërbim të bizantinasve, kanë kaluar në anën e muslimanëve.⁴¹

C. Lëvizjet e misionarëve të ndryshëm dhe shpërnguljet e ndërsjella

Rol të rëndësishëm në kontaktimin, e pastaj edhe në përhapjen e Islamit në trojet iliro-shqiptare e më gjerë, kanë pasur misionarët e ndryshëm dhe lëvizjet-migrimet e njerëzve apo grupeve nga vendi në vend.

Ka indikacione se tregtarët, pastaj udhëpërshkruesit, mullat (teologët) e mistikët, që njëherësh kanë luajtur rolin e misionarit, predikuesit të besimit islam, shumë herët i kanë vizituar viset tona bregdetare, pastaj luginat e lumenjve dhe qendrat tregtare-çytetet, madje edhe disa shekuj para ardhjes së osmanlinjve në trojet e Kosovës, Shqipërisë, Bosnjës, përkatësisht në viset ballkanike.⁴² Këtyre sidomos u ndihmoi depërtimi i ushtrisë muslimane dhe disa fiseve turkmene të besimit islam në Ballkan ose në viset përreth Ballkanit.⁴³

Po ashtu, ardhja e disa fiseve turke muslimane në kufijtë e Bizantit dhe të Hungarisë, bëri që shumë prej tyre të angazhohen nga sunduesit e tyre, si ushtarë kufitarë.⁴⁴

Në këtë periudhë hasim edhe ekzistimin e vendbanimeve të para muslimane ballkanike.⁴⁵ Këtë e pohon edhe Fr. Raçki kur thotë se në fund të shekullit XI turqit i hasim të vendosur rreth Liqenit të Ohrit.⁴⁶

Konsiderohet se paraqitja e Sari Salltëkut (!) ka luajtur rol të madh në përhapjen e besimit islam në Siujdhesën Ballkanike. Sipas një hagiografie (koleksioni i Osman Asaf Sokolloviqit, tash në bibliotekën e Gazi Husref-beut në Sarajevë), Sari Salltëku ka vepruar në kohën e fillimit të dinastisë osmane.⁴⁷

H. Inalxhiku, historian i njohur, sjell të dhënë se në vitin 1241 pas kryengritjes së shehlerëve babaj, Sari Salltëku në vitin 1261 me 40 familje turkmene u strehua në territorin bizantin, në Dobrukhë-Bullgari.⁴⁸

Thuhet se Sari Salltëku i vinin njerëz nga viset e Podunavljes, muslimanë të fshehtë, të cilët mësonin, i kryenin obligimet tjera islame dhe pas Bajramit ktheheshin në vendet e tyre.⁴⁹

Sari Salltëku u bë hero i një eposi në të cilin është përshkruar si një dervish dhe gazi që përhap Islamit në Evropë. Ai i veshur me veladon murgjish kristianë, predikonte Islamit nëpër kisha dhe me shpatën e tij të drunjtë derdhte gjakun e priftërinjve që e kundërshtonin.⁵⁰ Pas kthimit të këtyre muslimanëve të fshehtë në vendet e tyre, është e natyrshme se kanë predikuar aq sa edhe në mjedisin ku kanë jetuar dhe vepruar.⁵¹

Është e pakontestueshme se edhe mistikët / dervishët në trojet tona iliro-shqiptare e ballkanike kanë luajtur rol të rëndësishëm në përhapjen e Islamit dhe formimin e disa banishtave. Këta së pari vendoseshin në ndonjë vend strategjik, aty ndërtonin zavitë (teqetë) e tyre, të cilat së pari shërbenin si bujtina apo të ngjashme, kurse më vonë merrnin formën për të cilën qenë të dedikuara. Ky komponent, veçmas ka qenë e dalluar në Rumelinë Lindore, në Traki dhe në Maqedoni.⁵²

Pa pretendim që rasti vijues është shembull i konstatimit të sipërm, po cekim se një pjesë e një familjeje nga qyteti Haleb i Sirisë është shpërngulur në fshatin Mlik të Gorës së Dragashit qysh para vitit 1291, kurse pjesa tjetër është vendosur në këtë fshat në vitin 1291. Kjo familje e quajtur “El-Aga” në këtë fshat ka ndërtuar xhaminë po këtë vit. Kjo xhami mund të llogaritet si një ndër më të vjetrat në trevat e Kosovës. Nga mbishkrimi i xhamisë që ende ekziston qartë shihet viti i ndërtimit.⁵³

Edhe më herët, e sidomos në shekullin XIV nëpër vendet kristiane paraqiten grupe të ndryshme të dervishëve dhe mullave endacakë, të cilët kanë zhvilluar propagandë të përhershme dhe me punën e tyre kanë ndikuar në islamizimin e popujve tanë në Ballkan.⁵⁴ Ekzistojnë edhe forma të tjera, por ne do të kënaqemi me rastet e theksuara.

Krahas lëvizjeve individuale apo të grupeve të vogla, kemi edhe lëvizjet-migrimet masive, me përmasa të mëdha, përkatësisht shpërnguljet, të cilat nuk kanë rëndësi më të vogël se format tjera të kontakteve tash të theksuara.

Nuk dimë se cilat janë shpërnguljet e para, as që është qëllimi i këtij shkrimi ta saktësojmë këtë, megjithatë, mendimi i shumicës është se muslimanët janë vendosur në viset e përshtatshme për bujqësi, rreth qyteteve të fortifikuara dhe përgjatë relacioneve të rrugëve, e një praktikë e këtillë ka ndodhur edhe pas ardhjes së osmanlinjve në Ballkan.⁵⁵

Ndër të parët janë të ashtuquajturit “turqit vardarianë” të cilët së pari u paraqitën në krahinën e Selanikut. Ata u deportuan nga Anadollia nga ana e car Teofilit (829 - 842). Mendohet se këta janë sllavë të robëruar në Anadoll, por pas rënies në kontakt me muslimanët dhe pranimit të doktrinës së tyre, car Teofili i shpërnguli në Maqedoni. Mirëpo, me deportimin e tyre në Ballkan, ata i humbën lidhjet me burimin. Nga një anë kjo, kurse nga ana tjetër presioni i klasës sunduese, ndikuan që së shpejti filluan të kryqëzohen, kështu që depërtimi dhe pushtimi i osmanlinjve nuk i takoi si muslimanë, së paku jo në jetën publike.⁵⁶ Burimet tjera cekin se ata janë vendosur rreth lumit Vardar. Madje, pasi që më vonë janë kryqëzuar, ata kanë pasur eparkinë e vet të veçantë.⁵⁷ Fr. Raçki mendon se fillimisht ata kanë qenë muslimanë.⁵⁸

Sikur që Bizanti dhe Hungaria që i kanë angazhuar muslimanët si ushtarë në shtetin e tyre, ashtu edhe car Dushani ka vepruar me të a.q. turq vardarianë, të cilët gjatë kohë janë kryqëzuar.⁵⁹

Historiani kroat M. Brandt përmend shpërnguljet e paulicianëve, për të cilët pohon se janë kultivues të maniheizmit dualistik, të cilët kanë refuzuar respektin e kryqit, Shën Mërisë dhe shenjtërive.⁶⁰

Lëvizja e paulicianëve është konsideruar si protestë kundër mësimin të kishës ortodokse dhe adhurimit të figurave dhe objekteve, e angazhim me qëllim të vënies së jetës religjioze nëpërmjet fesë së thjeshtë.⁶¹

Dijetarët islamë kanë pasur qëndrim miqësor ndaj paulicianëve. Këtë sekt e formoi peshkopi antiohas Pal Samostati, i cili në vitin 265 qe ekskomunikuar nga kisha.

Ibn Hazmi (vdiq 1064) në veprën e vet madhore “Fetë dhe sektet” thotë se në fillim ky sekt ka qenë i pastër dhe i drejtë. Për Isaun (Jesusin) kanë konsideruar se është rob dhe i dërguar i Zotit sikur edhe të tjerët. Zoti e krijoi atë në barkun e Merjemes (Maries) pa mashkull. Ai është njeri dhe në të nuk ka kurrfarë hyjnie.⁶²

Vetë Pali thoshte: “Unë nuk di ç’është fjala (logosi) as ç’është Shpirti i shenjtë.”⁶³ Ngjashëm cek edhe Shehrestani.⁶⁴

Historiani kristian arab Seid ibn Bitriku pohon se mësimi i Palit nga Samostati ka qenë më afër Islamit sesa mësimit kristian.⁶⁵

Këta, për shkak të botëkuptimeve të veta të kundërta me ato bizantinase, me përmasa të mëdha janë shpërngulur së bashku me popullatën arameje dhe siriane në Traki.⁶⁶

Ky sekt, paulicianët, ka ekzistuar deri vonë, kurse me shpërnguljet masive në Traki në vitin 975, në kohën e mbretit Ivan Cimiski, me vete sollën sektin bogumil dualist, i cili në mesjetë ushtroi ndikim të madh ndër popujt ballkanikë.⁶⁷

Duke e marrë parasysh faktin se në këtë periudhë Anadollia dhe Siria kanë qenë nën ndikimin musliman, kurse karakteristikat e tyre doktrimore që i përshkruan M. Brandti dhe dijetarët islamë, janë të afërta me Islamin, na shtyjnë të mendojmë se mbase këta paulicianë janë muslimanë apo së paku janë nën ndikimin e thellë të muslimanëve.

Ndër vendet e para ku janë përqëndruar muslimanët në Ballkan, sipas disa burimeve, janë Sremi, Bosnja Verilindore, Maçva dhe Hungaria. Këtë e thotë edhe Ebu Hamid el-Endelusi, i cili pohon se atje ka pasur vendbanime fuqishëm të islamizuara.⁶⁸ Ebu Hamidi qëndroi në Hungari prej vitit 1150-1153. Në veprën e vet “*El-Murib’an ba’di aja’ib el-Magrib*” thotë se në Hungari ka takuar dy lloj muslimanësh:

- ata që publikisht janë të krishterë, kurse fshehtazi predikojnë Islamin, dhe
- ata që u shërbejnë të krishterëve vetëm në luftëra, kurse publikisht predikojnë Islamin.

J. Kaliq gjatë studimeve krahasimtare të të dhënave të Ebu Hamidit me ato të burimeve bizantine të Kinamos dhe Hanijatit, përfundon se të dhënat e Ebu Hamidit pajtohen me ato të autorëve bizantinë.⁶⁹

Për ne është interesant pohimi i Ebu Hamidit për luftën hungarezo-bizantine, që është zhvilluar në vitet 1151-1155, ku thotë se mbreti hungarez ka “ushttrinë muslimane” dhe ushtarëve nuk u pengon në predikimin e besimit të tyre. Në atë luftë muslimanët ngadhënjyen ndaj 12 ushtrive të carit bizantin. Pas humbjes, cari bizantin erdhi të lidhë paqe, duke i ofruar mbretit hungarez pasuri të madhe dhe një numër të madh muslimanësh të robëruar,⁷⁰ sigurisht në Anadoll dhe në viset tjera ku ka pasur muslimanë, por edhe muslimanë të robëruar në këtë luftë me hungarezët.

J. Kaliq, në bazë të krahasimit të të dhënave të Ebu Hamidit, Kinamos dhe Hanijatit, konsideron se një numër i madh i të robëruarve janë banorë të vendbanimeve në Srem...⁷¹

Këtë e cek edhe Jakut el-Hamawiu, që pohon se muslimanët së bashku me hungarezët kanë luftuar kundër Bizantit. Ai thotë se më vonë këtij sektu iu bashkuan një grup banorësh të Sremi, dhe pohon se këta ishin ismailitë. Po ashtu, ky i identifikon me peçenegët dhe paraqitjen e tyre në skenën historike, në shekullin X.⁷²

Disa shkencëtarë, ismailitët në Hungari i identifikojnë me bashgirdët.⁷³

Autori i fjalorit të madh gjeografik, el-Hamawiu, duke folur për muslimanët në Hungari, pohon se me disa prej tyre ishte takuar në Halep, Siri, në vitin 624 hixhrij/1228, e të cilët kishin ardhur që t’i mësojnë bazat e fesë sipas shkollës hanefite. Një pjesëtar i tyre el-Hamawiu i rrëfeu si vijon: “Vendi ynë gjendet përtej Konsantinopojës. Ne jetojmë në mesin e një populli kristian që quhen hungarezë, kurse ne jemi muslimanë, shtetas të mbretit të tyre ... Jemi rreth 30 fshatra. Mirëpo, mbreti i tyre nuk na lejon të ndërtojmë fortifikata, sepse frikësohet se do të çohemi kundër tij. Ne

gjendemi në mesin e të krishterëve. Në veri janë sllavët, në jug vendi i Papës... Në perëndim është Andaluzia, kurse në lindje është Bizanti, Konstantinopoja. Gjuha jonë është ajo e të krishterëve; po ashtu edhe veshja jonë është po ajo e të krishterëve... Unë kam dëgjuar nga të parët tanë që tregonin se në kohët e lashta në vendin tonë kanë ardhur shtatë muslimanë nga viset bullgare, të cilët ishin vendosur në vendin tonë. Në një mënyrë shumë të mirë e të urtë na kishin tërhequr vërejtjen për rrugën e gabuar në të cilën ishin të parët tanë, duke i udhëzuar ata në rrugën e drejtë islame. All-llahu i madhërishtëm dëshiroi, Atij i qoftë lavdia, e të parët tanë u bënë muslimanë dhe pranuan fenë islame, e kur të kthehemi në vendin tonë, njerëzit tanë do të na nderojnë dhe do të na i besojnë punët e fesë”.⁷⁴

Lidhur me praninë e muslimanëve në Hungari në shekullin XIII kemi shënimin vijues të cilin e sjell V. Blazheviq: “Kështu papa Gërguri IX (1227-1241) duke i shkruar më 3 mars 1231 peshkopit të Strigonës në Hungari, shpreh keqardhje që të krishterët, për t’u liruar nga shfrytëzimi dhe ngarkesat e ndryshme të cilat ua obligojnë saracenët, kalojnë tek ata dhe i pranojnë ritet e tyre dhe me ta martohen. Kurse saracenët, në mënyrë që më lehtë të vijnë deri te vashat e krishtera, bëhen gjoja se janë të krishterë, kurse pas kurorëzimit i detyrojnë femrat në qëndrim renegat ndaj besimit kristian.”⁷⁵ Kjo shkresë na paraqet tri gjendje:

- praninë e muslimanëve në Hungari dhe atë si shumicë absolute, në të kundërtën si është e mundur pakica ta sundojë shumicën;

- toni i shkresës duhet kuptuar në gjendjen e përgjithshme të asaj periudhe historike, kur urrejtja ndaj muslimanëve ishte në kulminacion, kurse kurorëzim i gjithë kësaj kanë qenë kryqëzatat dhe inkuizicioni.

Mbase edhe më herët se në vendet tjera, në Ballkan, në Traki, përkatësisht në Bullgari dhe Greqi, vendbanimet e para me popullatë muslimane i gjejmë herët, qysh në kohën e kanit bullgar Borisit, e në mbështetje të asaj që do të shtrohet, edhe më herët se kjo kohë. Borisi në vitin 864 e kryqëzoi popullin e tij, e për motivet që e shpurën në këtë akt, duhet hulumtuar faktin se Bizanti atë kohë lulëzonte dhe kishte një perspektivë më të mirë.⁷⁶

Për muslimanët e parë në Bullgari është ruajtur dëshmi e vlefshme në kreun CIII të letrës së njohur të papës Nikolla I (858-867) me titullin “Response Nicollai I Papae ad consulata Bulgarorum”, ku thuhet:

“Ju pyetni ç’duhet bërë me librat heretike, të cilët, pohoni, gjenden te ju, kurse i keni marrë nga saracenët. Ato, natyrisht, nuk duhet ruajtur, sepse sikur që është e shkruar (në enciklikën mbi korinasit), kuvendimet e këqija prishin moralin e shëndoshë, e për këtë si të dëmshme dhe heretike dorëzoni zjarrit”.⁷⁷

Mbase edhe më herët se në shekullin IX, para kryqëzimit të Bullgarisë, në viset bullgare, që atëherë kapnin hapësira të mëdha: pos Bullgarisë së sotme përfshinin edhe trojet iliro-shqiptare,⁷⁸ ishin përhapur libra të muslimanëve (saracenëve) ndërsa me kristianizimin e tyre, u shtrua pyetja e trajtimit të mëtejshëm të librave me tematikë islame. Se kjo ishte masive tregon edhe fakti se kjo çështje arriti deri te papa Nikolla I, i cili me vendosmëri u përgjigj se ata libra si të dëmshëm për moralin e shëndoshë duhet djegur.⁷⁹

Edhe Fr. Raçki flet për këtë ndodhi, duke thënë se arabët kanë kaluar nëpër Siujdhesën Ballkanike dhe kanë provuar përhapjen e fesë, sidomos duke shpërndarë libra.⁸⁰

Dr. Lujo Thaller në librin e vet “Nga fallxhorët e magjistarët deri te mjeku modern”, cek se rreth kësaj kohe Bullgaria ka qenë përplot muslimanë dhe se mandej i kanë djegur librat muslimanë në Bullgari.⁸¹

Orientalisti serb R. Bozhoviç, pohon se depërtimet e fiseve të ndryshme si peçenegët, bashkordët, kapçakët në Ballkan nga kufiri lindor dhe juglindor, janë lajmëtarët e parë të Islamit në Ballkan.⁸²

Luftërat e shpeshta ndërmjet muslimanëve dhe të tjerëve kanë rezultuar me zënien rob të një numri luftëtarësh nga të dy anët. Shumë popuj tjerë të zënë rob nga muslimanët, kanë pranuar Islamin dhe pas lirim të tyre, një pjesë janë kthyer në vendet e veta. Po ashtu, edhe muslimanët e zënë rob nga armiq të tyre, gjatë kohës kanë ndikuar në rrethin e vet dhe kanë përhapur idetë islame.⁸³

Në këtë mënyrë, apo në ndonjë mënyrë tjetër (si tregtarë, misionarë) muslimanët i kemi të pranishëm edhe në trojet iliro-shqiptare. Në dokumentet serbe të vitit 1348 hasim patronimin e sotëm “Saraqini” në Prizren, që tërheq drurin gjenealogjik nga antroponimi Sarakjin apo Suracen.⁸⁴ Se përdorimi i antroponimit Saraqini nuk është i vetmi ky i Prizrenit, flet e dhëna që e përmend Dh. Shuteriqi për emrin e fshatit Saraqinopol (Sarachinopol) të Shkodrës, i vitit 1417; “Saraqenët (arabët) përmenden së pari nga K. Porfirogjenti, që sulmuan Dalmacinë Jugore në shekullin X (BB21)...”⁸⁵

Po ashtu, kemi edhe katundin “Saraqina” të Tetovës⁸⁶. Këto fakte qartë flasin për praninë e saracenëve (muslimanëve) në trevat tona dhe se fjala “saracen” nuk mund të zbërthehet veçse nëpërmjet domethënies musliman. Burimet e shumta historike që i cekëm gjatë këtij studimi nuk lejojnë mundësi të tjera.

Të lartpërmendurat i argumenton shembulli vijues, ngusht i lidhur me depërtimin e muslimanëve të parë në Ballkan, ndonëse hapësirërisht është jashtë Ballkanit.

Në vitin 896 (376 H.) në Kiev të Ukrainës, shkoi një i deleguar musliman ta përvetësojë Shën Vlladimirin që ta pranojë Islamin. Duke e marrë parasysh se ende ishte në religjionin e vjetër sllav, ai i ftoi teologët muslimanë bullgarë të Vollgës që t’ia ekspozojnë themelet e besimit të tyre, mirëpo edhe vetë merrte pjesë në diskutimet shkencore. Më në fund u përcaktua për Kristianizmin bizantin,⁸⁷ sigurisht, sikur edhe mbreti Boris, për shkak të perspektivës që ofronte Bizanti si superfuqi e asaj kohe.⁸⁸

Për këtë flet edhe kronika mesjetare ruse “Povest vremnih leta” e shekullit XI. Vlladimirin i erdhën shumë delegacione që ta përfitojnë në besimin e tyre. Ai i dërgoi misionarët e tij në vendet e ndryshme të shohin se cili besim është më i përshtatshëm për ta. Në të kthyer, të deleguarit, përveç tjerash, deklaruan: “Erdhëm në Bullgari dhe pamë se si luten ata në tempull, përkatësisht në xhami...”. Këto deklarata i dhanë në vitin 6495, sipas kalendarit të tyre, kurse më 987, sipas kalendarit gregorian. Deklarata e tyre tregon se në këto vise ka pasur vendbanime masive me muslimanë ku të pranishëm kanë qenë edhe tempujt fetarë-xhamitë.⁸⁹

Rruga tjetër e përhapjes së Islamit nëpër trojet tona ballkanike është edhe shpërngulja e muslimanëve spanjollë - maurëve. Fakti se në vitin 1212 vetëm Granada mbeti në duar të muslimanëve (Granada ra në vitin 1498), kurse pjesa tjetër e vendit kaloi në duar të të krishterëve, muslimanët i sollë para dy alternativave: o të shpërngulen, o të kryqëzohen! Pasi që shumica refuzuan të kryqëzohen, ndaj tyre u aplikua inkuizicioni spanjoll.⁹⁰

Ndonëse nuk posedojmë me të dhëna për ndonjë shpërngulje të theksuar në drejtim të Ballkanit, është e sigurt se një pjesë e konsiderueshme muslimanësh janë vendosur në

Ballkan, nëpërmjet rrugës tokësore nëpër Pirineje dhe Alpe dhe nëpërmjet Detit Mesdhe. Kryesisht janë vendosur përgjatë bregdetit adriatik, kroat e shqiptar, përgjatë rrjedhave të lumenjve deri në pjesët kontinentale të vendit nëpër qytetet e fortifikuara dhe qendrat tregtare. Sipas burimeve hebraike në atë kohë janë shpërngulur afro 300.000 njerëz⁹¹ nga Andaluzia, kurse pjesa më e madhe e tyre kanë qenë muslimanë.

Inkuizicioni ka shkaktuar lëvizje të mëdha në popull. Shkaku kryesor i këtyre lëvizjeve sigurisht ka qenë jeta e padurueshme nën ligjet e inkuizicionit, sidomos gjatë kohës së Torquemadës, inkuizitorit më të tmerrshëm që dogji afro 8000 heretikë,⁹² kryesisht muslimanë e hebraikë.

Përveç shpërnguljeve nga shteti në shtet, kemi edhe shpërnguljet, migrimet e brendshme, përbrenda një nënqielli me hapësirë më të vogël në Siujdhesën Ballkanike. Shkaku i këtyre migrameve në relacione të shkurtra kryesisht ishte jotoleranca fetare dhe kushtet e rënda politike, ekonomike e jetësore. Inkuizicioni evropian jehoi edhe në trojet iliro-shqiptare të dominuara nga sundues të ndryshëm, kështu që edhe disa qytete ballkanike nuk mbeten duarkryq. P.sh. Statuti i Splitit nuk i lejonte askujt që heretikun (bogumilët, saracenët etj.) ta pranojë në shtëpi.

Në Trogir, ligji parashihte që heretiku të digjet në flakë derisa të shndërrohet në hi.

Hungarezët disa herë e vendosen inkuizicionin në Bosnjë kundër herezës bogumile.

Edhe car Dushani në trojet iliro-shqiptare e vende të tjera ku sundonte vendosi një lloj inkuizicioni.

“Kush i ndihmon heretikun, le të digjet nëpër fytyrë, në mbarë trupin dhe kush e fshehë, edhe ai le të digjet.”⁹³

Për këtë kemi të dhënat që edhe më tepër e sqarojnë këtë problematikë. Letra e princ Vukanit, djalit më të ri të Stefan Nemanjës (mbretit të Dalmacisë dhe Dukljes), të cilën më 1199 ia dërgoi papës Inoçenti III, duke e lutur që t'i dërgojë emisarët e vet, me të cilët do t'i rregullojë raportet kishtarë dhe shtetërore, sepse në Bosnjë mbiu herezia dhe se ban Kulini me gruan, motrën dhe me kushërinjtë e vet ka kaluar në herezi dhe ka mashtruar mbi 10.000 të krishterë.⁹⁴

Presionet e rënda shpirtërore e fizike ndikuan që bogumilët nga Rumelia Lindore të vendosen në Bosnjë, ku i gjejmë deri në ardhjen e osmanlinjve, kur me të madhe vullnetarisht e pranuan Islamin.

Se me këto shpërngulje kanë migruar edhe shumë shqiptarë si heretikë dhe se shqipja në shekullin XIII është folur në Hercegovinë, na flasin edhe dokumentet historike. Po ashtu, shqipen e kanë folur edhe një pjesë e banorëve që i kanë ruajtur elementet e veta iliro-shqiptare.⁹⁵ Shumë prej këtyre fiseve iliro-shqiptare në Hercegovinë janë asimiluar në sllavë.⁹⁶ Të gjitha këto lëvizje, vullnetare qofshin apo të dhunshme, kanë ndikuar në kontaktimin me kulturën islame dhe në bartjen e kulturës islame në viset e ndryshme.

Është e pakontestueshme se kryqëzatat kanë luajtur rol me rëndësi në depërtimin e Islamit në Ballkan, që ka shërbyer si urëlidhëse ndërmjet Evropës dhe Lindjes së Afërme e të Mesme, që kanë filluar nga fundi i shekullit X, e që morën fund në shekullin XIII.⁹⁷ Mirëpo, për shkak të karakterit militant që kishin, kryqëzatat nuk ishin rrugët kryesore të depërtimit të Islamit te ne. Kryqtarët për herë të parë kanë shijuar faktin, thellësisht dhe gjerësisht, se edhe jashtë botës papnore jetojnë fuqi dhe vlera të lulëzimit shkencor...⁹⁸

Mirëpo, për pjesëmarrjen e shqiptarëve në ato ngjarje, gjë që është e natyrshme për atë kohë, ende s'kemi të dhëna të mjaftueshme.⁹⁹

Eventualisht shqiptarët në kryqëzata kanë mund të lidhen më tepër me Kryqëzatën e Katërt, pasi që gjatë viteve 1202-1203 kishte kaluar nëpër trojet shqiptare.¹⁰⁰

Kryqtarët në Lindjen e Afërme kanë hasur në kulturë e qytetërim shumë më të zhvilluar në fushën e raporteve shoqërore dhe politike nga ato që i kanë njohur vetë në Evropë. Me rastin e kthimit këtë njohuri e mësim e kanë shprehur në forma të ndryshme. Kryqtarët në fushatën e tyre kanë takuar forma më të larta të jetës shoqërore-organizative, e cila shpjegon se madje edhe atëherë kur forcat militante depërtojnë ushtarakisht në ndonjë territor, edhe atëherë ndikon, apo ngadhënjën ai që posedon kulturë më të lartë dhe më cilësore. Burimi i ndikimit të Islamit nuk ka qenë fuqia ushtarake, madje as pasuria ekonomike, por superioriteti i raporteve shoqërore,¹⁰¹ fetaro-morale, diturore, siç ka ndodhur me rastin e pushtimit të Greqisë së vjetër nga ana e romakëve, përkatësisht pushtimit të Bagdadit nga ana e mongolëve, dhe përvetësimit të ideologjisë së të pushtuarve.

Shënime:

- ¹ Gjerësisht: R. Garodi, pjesa e parë e librit, *op. cit.*; M. Asad, *Islam na raspuçu, op. cit.*, fq. 33.
- ² Asllan Selmani, *op. cit.*, fq. 23; shih faqet: 13-23.
- ³ Besim Korkut, *Arapski dokumenti u dr`avnom arkivu u Dubrovniku*, Osnivanje dubrovačkog konzulata u Aleksandriji, libri I, vëllimi 3, Sarajevë, 1969, fq. 3 (parathënie).
- ⁴ Muhamed Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 21; Krh.: Maksut Ibrahimović, *Vepriktaria detare tregtare e anijeve ulqinake gjatë shekullit XVII deri në fund të shekullit XIX*, "Koha" - revistë për art, shkencë, kulturë dhe çështje shoqërore, V/2, 1985, Titograd, fq. 203-215.
- ⁵ Shih: Th. Arnold, *op. cit.*, fq. 329; dhe Besim Korkut, *op. cit.*, fq. 3.
Është mjaft indikative e madje shkencërisht provokuese e dhëna vijuese se në trojet shqiptare deri në ditët tona përdoren emërtimet "lahuri" (pëlhurë e hollë për linjë grash e për dimitë, emër stofi i ardhur nga India, refleksi i emrit të qytetit Lahore (fq. 270-271) dhe "kashmir" (stof i leshtë i hollë që mban emrin e qytetit Kashmir në Indinë Veriperëndimore), (fq. 305), që dëftojnë për lidhjet intensive tregtare midis këtyre vendeve. Edhe pse këto mallra janë këmbyer mjaft herët, nuk kemi të dhëna ta saktësojmë fillimin e depërtimit të këtyre mallrave, a është periudha paraosmane apo ajo osmane. Shih: Eqrem Çabej, *Studime Etimologjike në fushë të shqipes*, A-O, në: *Studime gjuhësore*, I, Prishtinë, 1976, fq. 270-171, dhe 305.
Fjalë me prejardhje orientale (muslimane) ka mjaft, ndonëse veçan ky fenomen nuk është hulumtuar. Albanologu i njohur Gustav Mayer në fjalorin e tij nga materiali i mbledhur prej Shqipërie dhe prej ngulimeve të Greqisë e të Italisë nxori se fjalë turke (lexo orientale muslimane, N.I.) janë 1180. Edhe Xylanderi cek se 1/18 të fjalëve shqipe të analizuara nga ai janë që piqueshin me turqishten (orientalizmat, N.I.). Natyrisht, të gjitha këto nuk i përkasin periudhës paraosmane, por një pjesë gjithsesi po, ndonëse nuk kemi prova. Shih fjalët vijuese: palë hine (pulë deti-pulë Hindi); misrok (gjel deti nga Misiri); mishë (pulë deti nga Misiri); dhamashqino (kumbulla nga Damasku): misri (misri, kollomboqi nga Misiri); arapash (pulendës, mëmëligë - ushqim që mban emrin e arabit); gallatë (stof nga Gallata); hindja (stof nga Hindi); kaliko (stof nga Kalkuta); shami (stof nga Shami, Damasku); tomiz (stof nga Tunizia); magrip (gyp i madh për vaj nga Magrebi - Maroku) etj.
Shih gjerësisht: Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, në: *Studime gjuhësore*, VII, Prishtinë, 1986, fq. 249, 262-263, 264. Shih Fjalorin e huazimeve të Çabejt në fq. 283-330. Po ashtu: Eqrem Çabej, *Nga historia e gjuhës shqipe*, në: *Studime gjuhësore*, IV, Prishtinë, 1977, fq. 359-360.
- ⁶ Këto monedha i ka zbuluar një fshatar nga i cili i bleu Hasan ef. Nametak nga Mostari më 1938, por që tash janë humbur. Shih: M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 21.

Monedha në një rën anë të saj ka maksimën e tewhidit - monoteizmit: *La ilahe il-lall-llah* (Nuk ka zot tjetër pos All-llahut) dhe suren kur'anore "el-Ihlas", që në përkthim dmth.: "Thuaj: Ai, All-llahu është Një. All-llahu është Ai, të cilit çdo krijesë i drejtohet për çdo nevojë. As s'ka lindur kë, as nuk është i lindur. Dhe Atij askush nuk i është i barabartë." Përkthimi i ajetit 33 të sures "et-Tewbe", në anën tjetër të monedhës është: "Ai (All-llahu) është që dërgoi të dërguarit e Tij, me udhëzim të drejtë e të vërtetë, e për ta bërë që të dominojë mbi të gjitha fetë, edhe pse urrejtën idhujtarët".

⁷ *Ibid.*, fq. 21.

⁸ Qazim Lleshi, *Tivari, shembull i ndërtimit të rolit qytetëruës*, "Koha" - revistë për art, shkencë, kulturë dhe çështje shoqërore, IX/3-4, 1986, Titograd, fq. 349-402.

⁹ Shih: Abdulmumin Raslan, *El-Hadaretu-l-islamijetu fi Sikilija we xhunubi Italijeh*, Tukama, Xhidde, 1980; Filip Hiti, *Historija Arapa, op. cit.*, fq. 543-554; N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 202; M. Asad, *Islam na raspuçu, op. cit.*, fq. 33.

¹⁰ M. Had'ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 14.

¹¹ Halil Inalxhik, *Perandoria Osmane, periudha klasike 1300-1600*, Shkup, 1995/1415, fq. 173.

¹² *Ibid.*, fq. 175 dhe 192.

¹³ *Ibid.*, fq. 209.

¹⁴ M. Tërnavë, *op. cit.*, fq. 272-273; Shih fq. 272-277.

¹⁵ M. Had'ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 24.

¹⁶ *Ibid.*, fq. 24.

¹⁷ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 214.

¹⁸ Ejub S. Selman, *El-Isti'rab fi Jugoslafija*, Bagdad, 1984 / 1405, s. 7, cituar sipas: Fahrush Rexhepi, *Kultura arabo-islame në Ballkan para ardhjes së turqve*, "Dituria islame", nr. 76/96, Shkurt, 1996, Prishtinë, fq. 36 (më tej: Ejub Selmani).

¹⁹ M. Had'ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 24.

²⁰ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 202.

Muslimanët në këto qytete kanë sunduar rreth një shekull e gjysmë, duke lënë gjurmë të konsiderueshme materiale dhe shpirtërore. Po ashtu shih: *Enciklopedija Jugoslavije*, botimi i dytë, I, Zagreb, 1980, fq. 213; M. Mufaku, *op. cit.*, fq. 20.

²¹ Shih: Christo Sehug-Wille, *Bizant i njegov svijet*, në: "Bizant i svijet islama", Rijekë, 1978, fq. 9.

Shprehja "saracen" rrjedh nga fjala arabe "sharkijjun" që dmth. banorët e Lindjes. Shih: Abdullah Çkaljiç, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, Sarajevë, 1979, fq. 549, dhe Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 1980, fq. 824.

Mirëpo, N. Smailagiq nuk pajtohet se shprehja *saracen* rrjedh nga *sharkijjun* ose nga *sârik* (vjedhës). Por ai nuk e konteston se shprehja *saracen* ka të bëjë me arabët (parakur'anor) dhe muslimanët më vonë dhe për këtë sjell argumente. Gjerësisht: Nerkez Smailagiq, *Leksikon Islama*, Sarajevo, 1990, fq. 533.

Vlen të ceket se klasa e shehriganëve (çifligarëve) në shekullin VIII ka qenë më afër Islamit sesa Kristianizmit. (Th. Arnold, *op. cit.*, fq. 96). Situatë e ngjashme ka qenë edhe me sektin arianizmi, (Th. Arnold, *op. cit.*, fq. 164), edhe pse nuk kemi prova të drejtpërdrejta për këtë pohim tonin.

²² *Enciklopedija Jugoslavije, op. cit.*, fq. 213-214; M. Mufaku, *op. cit.*, fq. 20.

Prania e muslimanëve në brigjet e tokave iliro-shqiptare prej fillimit të shekullit IX dhe në fillim të shekullit XI ka ndikuar edhe në huazimet gjuhësore arabe. Këtë e kanë vërejtur shumë studiues. Psh. G. Meyeri (fq. 13) pohon se fjala anije rrjedh prej arabishtes, por këtë fjalë s'e gjen në turqishte, që jep të kuptojmë se është paraosmane. Mendimin e tij e pranojnë edhe Jokli, Popoviqi. Këtë mendim nuk e ndanë E. Çabej. Fjalë të ngjashme kemi edhe shumë: amin, axhami, adet, ahiret, akraba, arap, asker, ashik, atlas, amanet, hajvan etj. Kam bindjen se fjalë të ngjashme kanë lashtësinë paraosmane, të huazuara me anë të tregtisë, migrimëve, misionarëve, ekspeditave ushtarake etj. (shih: Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipës*, A-B në: *Studime gjuhësore*, VIII, Prishtinë, 1988, fq. 52). Shih treguesin e fjalëve *po aty*, fq. 458-460.

²³ Ejub Selmani, *op. cit.*, fq. 11.

- ²⁴ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 20-21. Krh.: M. Had`ijahiç, *Neki pojavni oblici, op. cit.*, fq. 213; Mirjana Zivojinoviç, *Concerning Turkish Assaults on Mount Athos in the 14th Century, Based on Byzantine Sources*, "Prilozi za orijentalnu filologiju", 30/1980, Sarajevë, fq. 501-515.
- ²⁵ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 21. Krh.: M. Had`ijahiç, *Neki pojavni oblici, op. cit.*, fq. 213.
- ²⁶ M. Had`ijahiç, *Neki pojavni oblici, op. cit.*, fq. 213.
- ²⁷ Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar*, I. *op. cit.*, fq. 148-149; Shih kartën III në fq. 148. Krh.: Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, I, Zagreb, 1980, fq. 559.
- ²⁸ Karamasin, vëll. I, p. 180-181, cituar sipas: Th. Arnold, *op. cit.*, fq. 507.
- ²⁹ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 24-25.
- ³⁰ Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar, op. cit.*, fq. 161 dhe 169.
- ³¹ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 26.
- ³² *Ibid.*, fq. 21.
- ³³ Shih: N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 228. Mbretërit normanë Rogjeri I (1101), Rogjeri II (1130-1154) dhe nipi i tij. Fridrih II Hohenshtanfi (1215-1250), sipas Hitit, kanë qenë arabofilë të shprehur. (F. Hiti, *op. cit.*, fq. 547-553). Ky i fundit në Lucer ka formuar koloninë e posaçme për bashkëpunëtorët dhe ekspertët saracenanë, muslimanë, të cilët kanë poseduar xhaminë dhe çdo gjë tjetër për jetë normale. Për shkak të simpatisë, dashurisë dhe kujdesit të tij ndaj Islamit dhe muslimanëve, ky mbret është anatemuar nga ana e papës Gërguri IX. Shih: N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 225.
- ³⁴ Ejub Selman, *op. cit.*, fq. 10.
- ³⁵ *Ibid.*, fq. 8.
- ³⁶ Jakut al-Hamawi, *Mu'xhemu l-Buldan*, Kajro, 1323/1906, s. 486, 487, sipas: F. Rexhepi, *op. cit.*, fq. 36.
- ³⁷ M. Asad, *Islam na raspuçu, op. cit.*, fq. 44.
- ³⁸ Shih: M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 21.
- ³⁹ Besim Korkut, *op. cit.*, fq. 3.
- ⁴⁰ *Ibid.*, fq. 3-6.
- ⁴¹ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.* fq. 20.
- ⁴² Ruzhdi Ushaku, *Kërkime filologjike*, Prishtinë, 1981, fq. 271.
- ⁴³ M. Had`ijahiç, *op. cit.*, fq. 24.
- Edhe trojet iliro-shqiptare, sipas shkencëtarit të famshëm E. Çabej, ranë nën ndikimin islam që përpara pushtimit të vendit në shekullin XV. Kjo, pohon ai, jo vetëm që vërtetohet historikisht, po dëshmohet edhe me fakte. Këto, sipas tij, nisin me angazhimin e forcave turke, në shekullin XIII e XIV, herë nën armët e anzhuve, herë të bizantinëve e herë të feudalëve shqiptarë. (Shih: Eqrem Çabej, *Gjuhë - Folklor - Letërsi-Diskutime*, në: *Studime gjuhësore*, V, Prishtinë, 1977, fq. 275 Gjerësisht fq. 274-279.) Prania e tyre, sipas E. Çabejit, dokumentohet edhe me fakte gjuhësore: me emrat e vjetër si: Menschumanus në vitin 1388, (Maria filia Menschumani Albanensi), që mbase i përgjigjet fjalës mushkumëndi "muslimani" të arbërishtes së Italisë.
- Po ashtu kemi edhe huazimin Kulla që del në vitin 1386, (de bonis et sufficientibus ballistarius, ques ipe depositet asd eustodiam del cula) etj. (Shih: Eqrem Çabej, *Gjon Buzuku dhe gjuha e tij*, në: *Studime gjuhësore*, VI, bot. II, Prishtinë, 1988, fq. 10). Kësaj duhet shtuar se lidhjet reciproke nuk duhet shikuar ekskluzivisht nëpërmjet turqve, kur kihet parasysh prania e arabëve në Mesdhe e Adriatik në shek. IX dhe tregtia e detaria intensive ndërmjet shqiptarëve dhe muslimanëve. Këtë e argumentojnë edhe kontaktet tjera që shtrohen në këtë studim.
- ⁴⁴ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 194, fusn. 6.
- ⁴⁵ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 23.
- ⁴⁶ Fr. Raçki, *Borba ju`nih slavena za dr`avnu neodvisnost u XI veku*, "Rad", JAZU, lib. XXIV, Zagreb, 1873, fq. 106, cituar sipas: M. Tërnavë, *op. cit.*, fq. 391.
- ⁴⁷ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 26.
- ⁴⁸ H. Inalxhik, *op. cit.*, fq. 269-270.
- ⁴⁹ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 26.

- ⁵⁰ H. Inalxhik, *op. cit.*, fq. 270.
- ⁵¹ Qartë, fenomeni i Sari Salltëkut është i mbuluar me mistere, dhe është vështirë të ndahet çështja historike nga ajo mitologjike. Po ashtu, kemi edhe disa vende - varre / tyrbe në Kosovë e gjetkë që mbajnë emrin e Sari Salltëkut (në periferi të Pejës, në rrethinë të Gjakovës, të Prizrenit etj). Ende nuk është e qartë, a është fjala për një njeri, gjatë kohës së mistifikuar, apo për shumë misionarë të identifikuar me këtë emër. Sidoqoftë, këta i përkasin periudhës paraosmane.
- Me mirësinë e mikut Shaban Basha sigurova edhe ca shënime për Sari Salltëkun (nga turqishtja i përktheu Sh. Basha) që në interpretim po i sjell në vazhdim. Sipas legjendave emri i tij është Mehmed. Në Turkistan qe urdhëruar nga Hoxha Ahmed Jeseviu: "I dashuri Salltuk Mehmedi im. Ty të dërgoj në tokat e Rumit (Bizantit, N. I.). Shko në vendin e shtatë mbretërive dhe bëhu njeri i famës dhe i njohur". Më pastaj me 700 dervishë u nis për në Anadoll e më vonë arriti në brigjet e Rumelisë. Sipas legjendës, duke e mbytur dragoin që kishte përvetësuar të bijat e mbretit të Dobruçës (Hungari) fiton simpatinë e mbretit dhe për këtë arsye 40.000 jobesimtarë bëhen muslimanë. Pastaj thuhet se ka mbytur një prift të njohur në Çekosllovakia, e tatarët vendas në Lipka, 150.000 sish, i vendosë në Danzig dhe i bën muslimanë. Bashkë me këta edhe 600.000 tatarë i bën muslimanë. Thuhet se e ka pushtuar Edirhen, Shkupin etj. (Më gjerësisht shih njësitë enciklopedike Sari Saltuk dhe Salltukname në: *ANA BRITANICA*, Genel Kültür Ansiklopedisi, Stamboll, 1994, Kap. 27, fq. 175. Për Sari Salltukun kemi shkruar një punim të veçantë me titull: *Të dhëna kulturore-historike mbi Sari Salltukun dhe roli i tij në përhapjen e Islamit*, dhe pritet të botohet në një prej revistave tona shkencore.
- ⁵² Adem Hand`iç, *Vakuf kao nosilac određenih društvenih funkcija u osmanskom carstvu*, ANALI - Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, libri IX-X, 1983, Sarajevë, fq. 114 e tutje.
- ⁵³ Këtë e cek edhe historiani M. Lutovac në librin e vet për Gorën e Opojën. Shih: Azbi Halili, *Xhamia e Mlikut ndër më të vjetrat në Kosovë*, "Bujku" - e përditshme e dt. 13. 11.1995, fq. 2. Informata e gazetarit A. Halili është hartuar në bazë të shkresës së Ministrisë së Vakëfit të Republikës Arabe të Sirisë, dokument ky i dërguar para do kohe nga atje, i datës 16.05.1416 H./10.10.1995. Ekziston edhe pllaka me mbishkrimin e xhamisë, por ne, për arsye objektive, momentalisht nuk mund të ofrojmë ndonjë fotografi të saj.
- ⁵⁴ M. F. Köprülü, *Porijeklo osmanske dr`ave*, Sarajevë, 1955, fq. 120; Gasper Gjini, *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoleça*, Zagreb 1986, fq. 126. (Ekziston tash vonë edhe përkthimi shqip i kësaj vepre).
- ⁵⁵ Adem Hand`iç, *O drustvenoj strukturi stanovnistva u Bosni početakom XVII stoljeça*, "Prilozi za orijentalnu filologiju", nr. 32-33/1982-1983, Sarajevë, 1984, fq. 138.
- ⁵⁶ Shih: R. Janin, *Les Tures Vardariotes*, "Echos d'Orient XXIX", 1990, p. 437-449, cituar sipas: M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 24; Krh: M. Had`ijahiç, *Neki pojavni oblici, op. cit.*, fq. 213; Krh.: Jovan Had`i Vasiljeviç, *Muslimani nase krvi u Ju`noj Srbiji*, botimi i dytë, Beograd, 1924, fq. 3.
- ⁵⁷ Tafel, *De Thessalonica Barolini*, 1839, 79, cituar sipas: M. Hand`iç, *op. cit.*, s tr. 14.
- ⁵⁸ Fr. Raçki, *op. cit.*, fq. 350-351, cituar sipas: M. Hand`iç, *op. cit.*, fq. 14.
- ⁵⁹ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 194, fusn. 6.
- ⁶⁰ M. Brandt, *op. cit.*, fq. 329.
- ⁶¹ Th. Arnold, *op. cit.*, fq. 196.
- ⁶² Cituar sipas: M. Hand`iç, *op. cit.*, fq. 15.
- ⁶³ Ibn Hazmi, I, s. 48; sipas: M. Hand`iç, *op. cit.*, fq. 15.
- ⁶⁴ *Ibid.*, fq. 15.
- ⁶⁵ *Ibid.*, fq. 15.
- ⁶⁶ M. Brandt, *op. cit.*, fq. 331. Shih faqet 339 dhe 419.
- ⁶⁷ *Ibid.*, fq. 339.
- ⁶⁸ M. Had`ijahiç, *Neki pojavni oblici, op. cit.*, fq. 213.
- ⁶⁹ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 26.
- ⁷⁰ *Ibid.*, fq. 26-27.
- ⁷¹ Jovanka Kaliç, *Podaci o Abu Hamidu o prilikama u Ju`noj Ugarskoj sredinom XII veka*, "Zbornik za istoriju", IV, 1971, Beograd, fq. 25-37, cituar sipas: M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 26-27.
- ⁷² Jakut al-Hamawi, *Mu`xhemu'l-buldan*, Kajro, 1906, vëll. II, s. 221.

- ⁷³ *Ibid*, s. 38-39; M. Hand`iç, *op. cit.*, fq. 13-14. Për muslimanët në Hungari, për mësimin e tyre, për lidhjet e tyre me Sirinë etj. Shih: Th. Arnold. *op. cit.*
- ⁷⁴ Jakut el-Hamawi, *op.cit.*, f. 38-39.
- ⁷⁵ Fontes Codicis, *Juris Canonici Orientalis*, seria III, vëll. 3, n. 164, cituar sipas: Velimir Bla`ević, *Mjesovite `enidbe u pravu Katoličke Crkve*, Zagreb, 1957, fq. 16.
- ⁷⁶ Christo Schung - Wille, *op. cit.*, fq. 11.
- ⁷⁷ Citati në origjinal është:
“De Iberis profanis, quos a Saaracenis vos abstalisse ac apud vos habere perhibetis, quind faciendem sit, inquiritis. Qui nimirunt non sunt reservandi: ‘Carrumpunt’ enim, siont sriptum est ‘mores bonos colloquia male’, sed utpate noxii et blas phemi igni-tradendi”. (Sipas. M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 22).
- ⁷⁸ Sh. Demiraj, *op. cit.*, fq. 194; M. Tërnavë, *op. cit.*, fq. 20.
- ⁷⁹ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 22.
- ⁸⁰ Fr. Raçki, *Bogumilstvo i patarenstvo*, fq. 350, cituar sipas: M. Hand`iç, *op. cit.*, fq. 13.
- ⁸¹ Sipas: M. Hand`iç, *op. cit.*, fq. 13; Këtë e konfirmon edhe Klaiçi kur thotë se në Bullgari dhe në vendet fqinje ka pasur muslimanë”. Klaiç, *Povijest Bosne*, fq. 347, cituar sipas: M. Hand`iç, *op. cit.*, fq. 14.
- ⁸² Rade Bo`oviç, *Arapi u usmenoj narodnoj pesmi na srpsko-hrvatskom jezickom podrucju*, Beograd, 1977, fq. 175-178.
- ⁸³ N. Çukriç, *op. cit.*, fq. 203.
- ⁸⁴ *Hrisovulja cara Stefana Dusana, kojom osniva manastir Sv. Arhangela, Mihaila i Gavrila u Prizrenu godine 1348?* "Glasnik drustva srpske slovesnosti", fletorja XV, në Beograd, 1862, fq. 270, sipas: R. Doçi, *op. cit.*, fq. 147.
- ⁸⁵ Dhimitër S. Shuteriqi, *Fjalë nga leksiku i gjuhës shqipe para Buzukut*, studime filologjike, nr. 4, Tiranë, 1984, fq. 200, sipas: R. Doçi, *op. cit.*, fq. 147.
- ⁸⁶ R. Doçi, Rilindja, e dt. 10.VII.1985, Prishtinë, 1985, fq. 15, sipas: R. Doçi, *op. cit.*, fq. 147. Shih: 147-148.
- ⁸⁷ M. Had`ijahiç, *Islam, op. cit.*, fq. 21-22.
- ⁸⁸ Christa Schug - Wille, *op. cit.*, fq. 11.
- ⁸⁹ *Pamjatniki lieratury drevnei Rusi: XI - naçelo XII v.* fq. 123-125, sipas: Shkëlzen Maliqi, *Vizantijski kulturni areal*, "Thema", 4(3), 1985, Prishtinë, fq. 20-21, fusn. 3.
- ⁹⁰ Stanko Romac, *O Kristu, Crkvi i çovjeku*, II, Zagreb - Frankfurt /M., 1984, fq. 319; Krh.: G. i J. Testas, *Inkvizicija*, Zagreb, 1982, fq. 136 - 138; Taha Mudevver, *op. cit.*, fq. 15-32.
- ⁹¹ Skender Rizaj, *Historia e përgjithshme - Koha e re (1453-1789)*, Prishtinë, 1985, fq. 104. Krh.: Vojislav Maksimoviç, *Knji`evna i kulturna bastina Bosanskih Jevreja od doseljenja do 1941. godine*, "Radio-Sarajevo - treçi program", 36/1987, Sarajevë, fq. 379.
- ⁹² S. Rizaj, *op. cit.*, fq. 104.
Sami Frashëri kështu e sheh humbjen e muslimanëve në Spanjë: “Humbja u shpreh në dy segmente: 1) dëmi material dhe 2) dëmi kulturor (zhdukja e shkencave, njohurive dhe krijimeve islame... u mbytën dijetarët, u rrënuan shkollat, u dogjën librat; çdo njeri filloi të merret me shtëpi e luftë).” Sipas Samiut “Kjo vepra e tyre, mbeti turp i madh që do ta përkujtojë historia gjer në Ditën e kijametit.” (Sami Frashëri, *op. cit.*, fq. 11-13).
- ⁹³ L. Katiç, *Povijest Katoličke Crkve*, cituar sipas: Stanko Romac, II, *op. cit.*, fq. 320. Në veprën e njëjtë lexo fq. 316-332 dhe 333-449; Krh.: Masar Kodra dhe Jetullah Krasniqi, *Historia për klasën I të edukimit dhe arsimit të mesëm të orientuar*, Prishtinë, 1984, fq. 69.
- ⁹⁴ M. Hand`iç, *op. cit.*, fq. 6.
- ⁹⁵ Shih: P. Simunoviç, *Nasa prezimena*, Zagreb, 1985, fq. 69, cituar sipas: R. Doçi, *op. cit.*, fq. 207.
- ⁹⁶ Shih: V. Çoroviç, *Napomene o albanskim tragovima u Hercegovini*, Arhiv za arbansku starinu, I, Beograd, 1923, fq. 203-204, cituar sipas: R. Doçi, *op. cit.*, fq. 207.
- ⁹⁷ Filip Hiti, *Historija Arapa*, cituar sipas: M. Mufaku, *op. cit.*, fq. 20-21.
- ⁹⁸ Stanko Romac, II, *op. cit.*, fq. 315.

⁹⁹ K. A. Çerkezi, *Historia mesjetare e Evropës që nga rënia e Romës gjer në rënien e Konstantinopojës*, 478-1453, Boston, 1921, fq. 148, cituar sipas: M. Mufaku, *op. cit.*, fq. 21.

¹⁰⁰ *Al-Munxhid*, Bejrut, 1969, s. 310-311.

¹⁰¹ Shih: Ro`e Garodi, *op. cit.*, fq. 59 dhe 61.

PËRFUNDIM

Të hulumtuarit dhe të studiuarit e gjurmëve kulturore civilizuese të proveniencës islame në periudhën paraosmane, paraqet një nga çështjet që deri tash më së paku ka zgjuar interesim në qarqet shkencore shqiptare e më gjerë. Shkaqet për një gjendje të tillë janë objektive (veç tjerash edhe mungesa e burimeve, e kuadrit përkatës etj.) dhe subjektive (paragjykimet e shtresuara që nga kryqëzatat ndaj çdo gjëje të proveniencës islame), kështu që, duke mos llogaritur ca qasje tërthorazi e në miniaturë, në trojet shqiptare e më gjerë kjo problematikë ende nuk është marrë seriozisht në shqyrtim.

Megjithatë, nga materiali i shkruar dhe të dhënat tjera materiale ekzistuese, mund të përfundohet se gjurmët e kulturës dhe qytetërimit islam në trojet iliro-shqiptare dhe në Ballkan përgjithësisht janë shumë më të hershme sesa mendohet në qarqet tona shkencore, të cilat pa përjashtim, fillet e Islamit në këto troje i lidhin me ardhjen e osmanlinjve. Mirëpo, të dhënat e pakontestueshme shkencoro-historike, përkundër disponimit, mjerisht, joshkencor, këto kontakte i vendosin që në fillim të shekullit VIII, të cilat janë intensifikuar në shekullin IX, X e sidomos XI, XII e XIII.

Faktorët që ndikuan që kjo kulturë e ky qytetërim të depërtojnë në trojet tona janë të llojllojshëm, por dominantë janë faktorët fetarë, moralo-etikë, kulturoro-shkencorë, politiko-ekonomikë, shoqërorë etj. Superioriteti teorik, por edhe praktik i Islamit, erdhi në shprehje në të shumtën e rasteve, kështu që tezat tendencioze e joshkencore nga “kuzhina” perëndimore, nga një anë, dhe serbo-sllave, nga ana tjetër, se Islami u përhap duke iu falënderuar forcës e shpatës, po u kthehen si bumerang vetë lansuesve tendenciozë. Këtë më së miri e shohim nëpërmjet rrugëve, përkatësisht kontakteve të kulturës e qytetërimit islam me popujt e trojeve tona, që kryesisht janë sendërtuar nëpërmjet lidhjeve tregtare, detare, ushtarake, politiko-diplomatike, lëvizjeve të misionarëve të ndryshëm dhe shpërnguljeve të ndërsjella.

Marrë në përgjithësi, mendojmë se ndër shkaqet që popujt e trevave tona nuk i bënë ndonjë rezistencë më të madhe kësaj kulture e qytetërimi, janë edhe këta:

- trashëgimia romake, mbi të cilën është ngritur Perëndimi, me qëndrimin e vet të plotë materialist në aspekt të jetës njerëzore dhe vlerës së saj inherente.
- rebelimi i natyrës njerëzore kundër përbuzjes së Kristianizmit të kësaj bote, ngulfatjes së instinkteve natyrore dhe synimeve legjitime të njeriut.
- të perceptuarit antropomorf të Zotit, hyznizimi i njeriut (Isait - Jezusit), futjes së institucionit të klerit e të ngjashme.

Mund të përfundojmë se hulumtimi ynë, përkatësisht të dhënat e ofruara, tërheqin vërejtjen që gjatë shqyrtimit të çështjes së Kristianizmit të popujve në trojet iliro-shqiptare dhe në Ballkan, të kihet parasysh prania aq-sa e Islamit dhe muslimanëve në këto troje, pra, edhe para depërtimit dhe pushtimit të Siujdhesës Ballkanike nga osmanlinjtë.

Mbetet që në të ardhmen, individët, posaçërisht institucionet tona shkencore (Katedra e Historisë, Instituti i Historisë, arkivat nacionale, ASHA etj.), t’i qasen kësaj teme seriozisht, në mënyrë që të ndriçohet e vërteta historike mbi shtrirjen e Islamit në

trojet shqiptare. Ardhja e osmanlinjve dhe pranimi masiv e vullnetar, sidomos i popullit shqiptar e boshnjak në Islam, ndryshe edhe nuk mund të kuptohet.

Shënime:

¹ Shih gjerësisht: M. Asad, *Islam na raspuçu*, *op. cit.*, fq. 27-38.

ISLAM'S FIRST CONTACTS WITH BALCAN PEOPLES IN THE PRE-OTTOMAN PERIOD

SUMMARY

Research and study of the cultural and civilizing traces of Islamic provenience in the pre-Ottoman period presents one of the issues that have arisen the lowest interest within the Albanian scientific circles and wider. Reasons For such a situation are objective (like the lack of sources, respective cadre etc.), and subjective (stratified prejudices since the time of the crusades against anything Islamic), thus, not taking into account some cross-line approaches in miniature, this problem still has not been taken for serious review (examination) in Albanian territories and wider.

Nevertheless, from the written materials and other existing material data it can be concluded that traces of the Islamic/Muslim culture and civilization on Illyric-Albanian territories in the Balkans in general are much earlier that it is thought in our scientific circles, which, with no exemptions, see the beginning of Islam on these territories only with the arrival of the Ottomans. But, the irrefutable scientific and historical data, in opposition to the, unfortunately, still crusading disposition, these contacts are put to the beginning of the 8th century, more intensified in the 9th and 10th, especially in the 11th, 12th and 13th century.

Factors that influenced this culture and civilization to penetrate in our territories are of various kinds, but the predominant ones are the religious, moral-ethical, cultural-scientific, political-economic, social etc. Islam's theoretical, as well as practical superiority came into expression in most of the cases. Thus, the tendentious and unscientific thesis coming from the Western "kitchens" on one side, and the Slav-Serbian on the other, that Islam was spread thanks to the force and sword, are turning back as a boomerang to the tendentious launchers themselves. This can be best viewed through ways, i.e. contacts of the Islamic culture and civilization with the peoples of our territories, that in most of the cases have been realized through trading, sea, military, political-diplomatic and other relations as well as through the movements of various missionaries and mutual immigrations.

Generally speaking, we think that some of the reasons due to which the peoples in our territories did not make any greater resistance against the Islamic culture and civilization, were the following:

- Roman legacy, upon which the West was built, with its fully materialistic attitude from the aspect of human life and its inherent values;
- Rebellion of the human nature against the Christian disregard for this world and its stifling of the natural instincts and legitimate aims of the human beings;
- Christian anthropomorphic perception of God, deification of man (Isa - Jesus), introduction of clergy and alike.

We can conclude that our research, i.e. the data that are being offered, draw the attention that during the analysis of the issue of the Christianisation of the people on Illyric-Albanian territories in the Balkans, the presence of Islam and Muslims in these territories, much earlier before the penetration of the Ottomans in the Balkan Peninsula, must be taken into the consideration.

BURIMET DHE LITERATURA

I. Burimet:

1. Abdulah Çkaljiç, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, Sarajevë, 1979
2. *Al-Munxhid* (Fjalor enciklopedik), Bejrut, 1969
3. *Ana Britanica*, Genel Kültür Ansiklopedisi, Stamboll, 1994
4. *Besëlidhja e Re*, përktheu: S. Filipaj, Zagreb - Ferizaj, 1980
5. Besim Korkut, *Arapski dokumenti u dr`avnom arhivu u Dubrovniku, Osnivanje dubrovničkog konsulata u Aleksandriji*, libri I, vëllimi 3, Sarajevë, 1969
6. *Enciklopedija Jugoslavije*, bot. II, Zagreb, 1980
7. Imam Neveviu, *Rijadus-salihin* (në gj. shqipe), Shkup, 1416/1995
8. Jakut al-Hamawi, *Mu`xhemu`l-buldan*, II, Kajro, 1906
9. *Kur`ani me përkthim e komentim*, përktheu Sherif Ahmeti, Prishtinë, 1988
10. Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 1980
11. Nerkez Smailagiç, *Leksikon Islama*, Sarajevo, 1990

II. Literatura:

12. Abdulmu`min Raslan, *El-Hadaretu-l-islamijetu fi Sikilija we xhunubi Italijjeh*, Tuhama, Xhidde, 1980
13. Aleksandër Stipçeviq, *Ilirët*, bot. II, Prishtinë, 1990
14. Ali Hadri, *Historia e popullit shqiptar për shkollat e mesme*, bot. i tretë i plotësuar, Prishtinë, 1973
15. Ali Muhammed Nakavi, *Islami dhe nacionalizmi*, Tetovë, 1994
16. Andrija Gans, *Biblija i drustvo*, Novi Sad, 1979
17. Asllan Selmani, *Qytetërimet dhe gjeografia*, Shkup, 1994
18. Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore, I*, Prishtinë, 1976
19. Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore, III*, Prishtinë, 1976
20. Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore, IV*, Prishtinë, 1977
21. Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore, V*, Prishtinë, 1977
22. Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore, VI*, bot. II, Prishtinë, 1988
23. Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore, VII*, Prishtinë, 1986
24. Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore, VIII*, Prishtinë, 1988
25. Filip Hiti, *Istorija Arapa*, Sarajevë, 1973

26. Gasper Gjini, *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoleća*, Zagreb, 1986
27. Grup autorësh, *Arapsko-islamski uticaj na evropsku renesansu*, Sarajevë, 1987
28. Grup autorësh, *Bizant i svijet islama*, Rijekë, 1978
29. Grup autorësh, *Historia e letërsisë botërore*, I, Prishtinë, 1989
30. Grup autorësh, *Historia e popullit shqiptar*, vëll. I-II, botimi III, Prishtinë, 1979
31. Grup autorësh, *Shqiptarët e Maqedonisë*, punime nga simpoziumi shkencor më 1992, Shkup, 1994
32. G. i J. Testas, *Inkvizicija*, Zagreb, 1982
33. Halil Inalxhik, *Perandoria Osmane, periudha klasike 1300-1600*, Shkup, 1995/1415
34. Hamude Abdulati, *Struktura familjare në Islam*, Shkup, 1995
35. Hasan Bani Sadr, *Kur'an i ljudska prava*, Sarajevë, 1990
36. Hasan Kaleshi, *Kontributi i shqiptarëve në dituritë islame*, botimi II, Rijad, 1992/1412
37. Hisam D`ait, *Evropa i Islam*, Sarajevë, 1985
38. Husein Djozo, *Islam u vremenu*, Sarajevë, 1976
39. Josip Turčinoviç, *Katoliçka crkva u ju`noslovenskim zemljama*, Zagreb, 1973
40. Jovan Had`i Vasiljeviç, *Muslimani nase krvi u Ju`noj Srbiji*, botimi II, Beograd, 1924
41. M. F. Köprülü, *Porijeklo osmanske dr`ave*, Sarajevë, 1955
42. Masar Kodra dhe Jetullah Krasniqi, *Historia për klasën e parë të edukimit dhe arsimimit të mesëm të orientuar në Prishtinë*, 1984
43. Mehmed Hand`iç, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i poreklo bosansko-hercegovaçkih muslimana*, Sarajevë, 1940
44. Miroslav Braudt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, vëllimi I, Zagreb, 1980
45. Muhammed Asad, *Islam na raspuçu*, Zagreb, 1994
46. Muhammed Asad, *Put u Meku*, bot. III, Sarajevë, 1990
47. Muhamed Had`ijahiç i drugi, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977
48. Muhamed Mufaku, *Shqiptarët në botën arabe (shekulli XVIII - fillimi i shekullit XX)*, Prishtinë, 1990
49. Muhamet Pirraku, *Zhvillimi i kulturës kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit*, I, Prishtinë, 1989
50. Muhamet Tërnavë, *Popullsia e Kosovës gjatë shekujve XIV-XVI*, Prishtinë, 1995
51. Nijaz Çukriç, *Povijest islamske kulture i civilizacije*, I, Sarajevë, 1989
52. Rade Bo`oviç, *Arapi u usmenoj narodnoj pesmi na srpsko-hrvatskom jeziçkom području*, Beograd, 1977
53. Rexhep Doçi, *Iliro-shqiptarët dhe serbët në Kosovë*, (sipas onomastikës), Prishtinë, 1994
54. Ro`e Garodi, *Islam, kultura i socijalizam*, Sarajevë, 1981
55. Ruzhdi Ushaku, *Kërkime filologjike*, Prishtinë, 1981
56. Sami Frashëri, *Përhapja e islamizmit*, Prizren, 1989 / 1410

57. Sejjid Kutub, *Islami - fe e ardhmërisë*, Shkup, bot. III, 1413/1993
58. Sejjid Muhammed Dikën, *Studime mbi historinë e shtetit osman*, Shkup, 1413/1994
59. Skënder Rizaj, *Historia e përgjithshme - Koha e re (1453-1789)*, Prishtinë, 1985
60. Skënder Rizaj, *Kosova gjatë shekujve XV, XVI dhe XVII*, Prishtinë, 1982
61. Stanko Romac, *O Kristu, Crkvi i çovjeku*, vëllimi II, Zagreb - Frankfurt/m., 1984
62. Shaban Demiraj, *Gjuhësi ballkanike*, Shkup, 1994
63. Shukri Rrahimi, *Gjurmime historike të Rilindjes Kombëtare*, Prishtinë, 1986
64. Shukri Rrahimi, *Vilajeti i Kosovës më 1878-1912*, Prishtinë, 1969
65. Taha Mudevver, *Andaluzia dhe Perandoria Osmane*, Shkup, 1995
66. Thomas Arnold, *Povijest Islama, - historijski tokovi misije*, botimi II, Sarajevë, 1990
67. Ulfe Azizussamed, *Islami dhe Krishterizmi*, bot. I, Prizren, 1412/1992
68. Velimir Bla`eviç, *Mjesovite `enidbe u pravu Katoliçke crkve*, Zagreb, 1957

III. Periodiku:

69. *Anali - Gazi Husrevbegove biblioteke*, libri IX-X, 1983, Sarajevë
70. *Argumenti* - çasopis za drustvenu teoriju i praksu, 2/1982, Rijekë
71. *Bujku* - e përditshme, e dt. 16.07.1994; 01.04.1995; 19.05.1995; 13.11.1995, Prishtinë
72. *Dituria islame* - revistë mujore, fetare, kulturore, shkencore, 76/96, Shkurt, 1996, Prishtinë
73. *Hëna e Re*, e përdyjavshme fetare e informative, e dt. 01.08.1995, Shkup
74. *Koha* - revistë për art, shkencë, kulturë dhe çështje shoqërore, V/2, 1985; IX/3-4, 1986, Titograd
75. *Përparimi* - revistë shkencore, 2/1991, Prishtinë
76. *Prilozi za Orijentalnu filologiju*, 30/1980, Sarajevë, 1982, 32-33/1982-1983, Sarajevë, 1984
77. *Radio-Sarajevo- Treçi program*, 36/1982, Sarajevë
78. *Thema* - revistë për filozofi - sociologji, 4 (3), 1985, Prishtinë

JETËSHKRIM I SHKURTËR

Nexhat Ibrahimimi u lind në fshatin Zgatar të Opojës, rrëzë maleve të Sharrit, më 10.06.1959, nga një familje autoritative hoxhallarësh me ndjenja fetare e atdhetare.

Shkollën fillore e kreu në Opojë e Prizren, kurse medresenë “Alauddin” në Prishtinë, gjatë viteve 1974-1979, me çka u vazhdua tradita qindravjeçare familjare. I etshëm për dituri, mësimet i vazhdoi në metropolën islame Kajro, ku qëndroi vetëm një vit shkollor. Gjatë viteve 1980-1984 mësimet i ndoqi në Fakultetin e Shkencave Islame në Sarajevë, para profesorëve të famshëm Husein ef. Gjozos, prof. dr. Ahmet Smajloviqit, akad. Hamdija Çemerliqit, prof. Hamit Haxhibeqiut e të tjerëve. Gjatë kësaj kohe u njoftua me shkencën, por edhe me shumë figura eminente shkencore e politike siç janë Alija Izetbegoviqi, Senahid Bristriqi, Omer Behmeni etj.

Aktiviteti i tij gjatë viteve 80-të ra në sy, kështu që më 03.12.1981 u burgos, por në mungesë të provave, pas 60 e ca ditëve u lirua. Akuzohej për kleronacionalizëm e irredentizëm. Pas kësaj, edhe disa herë është marrë në biseda informative, ca më të shkurtra e ca më të gjata, nga sigurimi shtetëror.

Në vitin 1987, pas shërbimit ushtarak, u punësua në Bashkësinë Islame të Prizrenit. Krahas punëve të rregullta profesionale-organizative, veçanërisht u angazhua në rrafshin e fjalës së shkruar. Aktiviteti i tij rezultoi që të delegohet si kuvendar në Kuvendin e BI të Kosovës, Serbisë e Vojvodinës në Prishtinë, të zgjedhet anëtar i Rijasetit të BI të RSFJ dhe anëtar e kryetar i Kryesisë së Shoqatës së Ulemave të Kosovës, Serbisë e Vojvodinës. Në këto funksione edhe u arrestua më 14.12.1992. Pas një kohe të shkurtër nga gjykata serbe në Prizren u dënua me tetë vjet burg në të ashtuquajturën “afërë e armëve të hoxhallarëve” në Prizren. U dënua, sepse i mësuar nga përvoja e Kroacisë e Bosnjës, kishte menduar të mbrohet nga dhuna e gjenocidit serbomad. Tentimi për t’u mbrojtur nga dhuna u ndëshkua rëndë. Këtë dënim shkalla e dytë e shndërroi në shtatë vjet vuajtje dënim me burg.

Përveç aktivitetit profesional, ishte aktiv edhe në aspekt të fjalës së shkruar. Këtë aktivitet e kishte nisur qysh në fletushkën *Nuri* të shkollës së mesme “Alauddin”, që të vazhdojë në *Takvimin* e Prishtinës, *Edukatën islame*, *Diturinë islame*, *Hënën e Re*, *Takvimin* e Shkupit, *Elifin*, *Preporodin* e *Glasnikun* e Sarajevës, *Rilindje*, *Zërin e rinisë*, *Fjalën e Jetën e re* e deri te themelimi i bibliotekës *Zëri islam*, me të cilën filloi një traditë e botimit të literaturës islame. Ka përkthyer dhe shkruar punime origjinale. Spektri, qoftë i përkthimeve qoftë i shkrimeve origjinale, është i larmishëm dhe prek fushat nga teologjia islame, kultura e historiografia islame shqiptare, e drejta islame, aktiviteti e kështu me radhë, kështu që për të lirisht mund të thuhet se bëri ringjalljen e literaturës islame në gjuhën shqipe në dy dekadat e fundit të këtij shekulli.

Këtë më së miri e shohim nga shkrimet origjinale të tij, përkthimet e botuara si tërësi, apo që presin botimin:

a) Veprat e botuara:

1. N. Ibrahim, *Shkolla juridike hanefite*, Prizren 1410/1990
2. N. Ibrahim, *Suzi Prizrenasi - dijetar e bamirës i shek. XV-XVI*, Prizren 1410/1990, (separat)
3. N. Ibrahim, *Muslimanët në Ballkan në periodën paraosmane*, Prizren (separat)
4. N. Ibrahim, *Aspekte islame*, Prizren 1413/1992
5. N. Ibrahim, *Tre hadithe me përkthim e komentim*, Prizren 1413/1992
6. N. Ibrahim, *Kontaktet e para të Islamit me popujt ballkanikë në periudhën paraosmane*, Shkup 1997

B) Përkthime të botuara:

1. Ebu Hanife, *Kitabu-l-vasijje* - (në *Edukata islame*)
2. Ebu Hanife, *Fikhu-l-ekber* - (në *Edukata islame*)
3. El-Maturidiu, *Traktati mbi besimin islam* (me koment, në *Edukata islame*)
4. En-Nesefiu, *Akaidi* (me koment, në *Edukata islame*)
5. Imam Gazaliu, *Balsami i lumturisë* (i përgatitur dhe pjesërisht i botuar nëpër revista)
6. M. Mahmud, *Prej dyshimit deri në besim*, Prishtinë 1987
7. A. Draz, *Agjërimi i Ramazanit*, Prishtinë 1988
8. Grup autorësh, *Jeta familjare në Islam*
9. K. Silajxhiq, *Texhvidi* (bashkëpërkthyes)
10. El-Mevdudi, *Muhammedi a.s. dhe Kur'ani*, Prizren 1409/1989
11. Et-Temimi, *Parimet e besimit*, Prizren 1410/1990, (bashkëpërkthyes)
12. M. Mahmud, *Dialogu me mikun ateist*, Prishtinë 1990, (bashkëpërkthyes)
13. M. Ikbali, *Poezi të zgjedhura*, Prizren 1410/1990, (bashkëpërkthyes)
14. V. Demiraj, *Filozofët muslimanë*, Prizren 1410 / 1990, (përgatitës)
15. Imam Gazaliu, *Rruga deri në shpëtim (Minhaxhu-l-arifin)* (me koment), Prizren 1411/1991
16. J. Ramiq (ed.), *Hutbe të zgjedhura të Muhammedit a.s.*, Sarajevë - Prizren 1411/1991 (bashkëpërkthyes)
17. H. Kaleshi, *Kontributi i shqiptarëve në dituritë islame*, Prizren 1411/1991, (përgatitës)
18. H. Gjoza, *Mbi varrin e Muhammedit a.s.* (separat)
19. H. Sharofi, *Edukata fetare e morale I*, (përgatitës)
20. R. Garodi, *Islami dhe kultura*, Sarajevë (bashkëpërkthyes)
21. En-Neveviu, *Dyzet hadithe dhe Shtojca e Ibn Rexhebit*, Shkup 1413/1992
22. M. Abdulvehhab, *Tre themelet dhe argumentet e tyre*, Shkup 1992

23. *Jasini në transkriptim e përkthim shqip*, Prizren 1413/1992
24. U. Azizussamed, *Islami dhe Krishterizmi*, Prizren 1412/1992
25. Imam Homeini, *Mesazhi drejtuar Gorbaçovit*, Prizren 1992
26. F. Sheta, *Martesa islame*, Prizren 1992, (bashkëpërkthyes)
27. A. Izetbegović, *Deklarata islame*, Shkup 1993
28. El-Mevdudî, *Sistemi i jetës në Islam*, Prizren 1415 / 1995
29. En-Neveviu, *Rijadu-s-salihin*, Shkup 1996 (bashkëpërkthyes)
30. M. Hanxhiq, *Hyrje në shkencën e tefsirit*, Shkup 1997
31. M. Hanxhiq, *Hyrje në shkencën e hadithit*, Shkup 1997
32. H. Corbin, *Historia e filozofisë islame I-II*, Shkup 1997

C) Vepra origjinale dhe të përkthyer në dorëshkrim:

1. N. Ibrahim, *Shkolla juridike hanefite dhe karakteristikat themelore të doktrinës së saj* (në përgatitje me mbi 150 faqe)
2. N. Ibrahim, *Nga kultura dhe historia islame-shqiptare*, (në përgatitje me mbi 100 faqe)
3. N. Ibrahim, *Imam Ebu Jusufi e Imam Muhammedi*, (libërth)
4. Ibn Hazmi, *Shërimi i shpirtrave*
5. M. Asad, *Rruga për në Mekke*
6. M. Behij, *Imani - besimi në All-llahun*
7. Anonim, *Arti islam*
8. T. Arnold, *Historia e përhapjes së Islamit*
9. M. Mahmud, *All-llahu xh.sh.*
10. S. Ramadan, *E drejta islame*
11. M. Iqbal, *Përtëritja e mendimit fetar në Islam*
12. J. Kardavi, *E drejta islame*
13. Grup autorësh, *Fundamentalizmi islam - ç'është ky?*
14. M. Shamiq, *Si shkruhet vepra shkencore*
15. M. Asad, *Islami në udhëkryq*
16. M. Hanxhiq, *Prehja e shpirtrave*
17. M. Bucaille, *Bibla, Kur'ani dhe shkenca*
18. N. Smailagiq, *Halifët e drejtë*
19. Ali Bulaç, *Islami dhe demokracia, teokracia e totalitarizmi*
20. Gjuro Shushnjqiq, *Fuqia dhe pafuqia e shkencës në "kritikën e religjionit"*
21. Ibn Tejmijje, *Kitab ut-Tewhid* (Mbi Njëshmërinë e All-llahut)